

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

Кафедра міжнародного та приватного права

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

за темою:

**«ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У МІЖНАРОДНОМУ
ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ (НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ)»**

Виконав:

здобувач 2 курсу, групи ММ-21з
спеціальності 293 «Міжнародне право»
Лях Ігор Олександрович

Науковий керівник:

Пилипенко Володимир Пилипович
доктор юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України, доцент
кафедри міжнародного та приватного
права Київського університету права
Національної академії наук України.

Робота допущена до захисту в ЕК
«___» _____ 2026 р.
В.о. завідувача кафедри **Чернега В. М.**,
доктор юридичних наук, професор

КИЇВ-2026

Реєстрація

номер

дата

підпис в.о. завідувача кафедри

Рекомендовано
до захисту

підпис наукового керівника

В.П.
ініціали,

Пилипенко
прізвище наукового керівника

Результат захисту

оцінка

дата

захисту

Голова ЕК

підпис

ініціали,

прізвище

Члени ЕК

підпис

ініціали,

прізвище

підпис

ініціали,

прізвище

підпис

ініціали,

прізвище

Секретар ЕК

підпис

ініціали,

прізвище

підпис

ініціали,

прізвище

АНОТАЦІЯ

Лях І.О. Правовий статус військовополонених у міжнародному збройному конфлікті (на прикладі російсько-української війни). Кваліфікаційна робота здобувача другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 293 «Міжнародне право». Роботу складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері поводження з військовополоненими в умовах міжнародного збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією.

Предметом дослідження є норми міжнародного гуманітарного права, національне законодавство України та Російської Федерації, практика поводження з військовополоненими обох сторін конфлікту, а також механізми міжнародної кримінальної відповідальності за воєнні злочини проти військовополонених.

Метою роботи є комплексний аналіз правового статусу військовополонених у збройному конфлікті між Україною та Росією, оцінці відповідності поводження обох сторін вимогам міжнародного гуманітарного права та виявленні правових перешкод для притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Методологічну основу дослідження становлять порівняльно-правовий аналіз, формально-юридичний метод, системний метод, а також метод документування та верифікації фактів на основі офіційних доповідей міжнародних організацій. Системний підхід дозволив розглянути взаємодію міжнародних і національних правових механізмів захисту комбатантів. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення нормативних стандартів Женевських конвенцій і Римського статуту з реальною практикою їхнього дотримання сторонами конфлікту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що у роботі вперше обґрунтовано можливість кваліфікації системних та масових порушень прав військовополонених у сучасному збройному конфлікті як злочинів проти

людяності. Удосконалено підхід до визначення ефективності механізмів міжнародного контролю та доведено їхню фактичну залежність від волі держави-утримувача. Дістало подальший розвиток теоретичне положення про необхідність паралельного застосування норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Обґрунтовано наявність прогалин у регулюванні статусу осіб у сучасних гібридних конфліктах та запропоновано підхід до посилення відповідальності за порушення режиму полону.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у діяльності органів державної влади України під час документування воєнних злочинів, при підготовці матеріалів для міжнародних судових інституцій, у правозастосовній діяльності та у навчальному процесі при викладанні дисциплін з міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, військовополонені, міжнародний збройний конфлікт, комбатанти, Женевські конвенції, воєнні злочини, російсько-українська війна, Римський статут, злочини проти людяності, репатріація.

ABSTRACT

Ihor Liakh. Legal Status of Prisoners of War in an International Armed Conflict (Using the Example of the Russian-Ukrainian War). Qualification work of a candidate for the second (master's) level of higher education in the specialty 293 "International Law". The work consists of an introduction, three chapters, seven subsections, conclusions and a list of sources used.

The object of the study is social relations in the field of treatment of prisoners of war in the conditions of an international armed conflict between Ukraine and the Russian Federation.

The subject of the study is the norms of international humanitarian law, the national legislation of Ukraine and the Russian Federation, the practice of treating prisoners of war of both sides of the conflict, as well as the mechanisms of international criminal liability for war crimes against prisoners of war.

The aim of the work is a comprehensive analysis of the legal status of prisoners of war in the armed conflict between Ukraine and Russia, an assessment of the compliance of the treatment of both sides with the requirements of international humanitarian law and the identification of legal obstacles to bringing the perpetrators to criminal responsibility.

The methodological basis of the study is a comparative legal analysis, a formal legal method, a systemic method, as well as a method of documenting and verifying facts based on official reports of international organizations. The systemic approach allowed us to consider the interaction of international and national legal mechanisms for the protection of combatants. The comparative legal method was used to compare the normative standards of the Geneva Conventions and the Rome Statute with the real practice of their observance by the parties to the conflict.

The scientific novelty of the results obtained lies in the fact that the work substantiates for the first time the possibility of qualifying systemic and mass violations of the rights of prisoners of war in a modern armed conflict as crimes against humanity. The approach to determining the effectiveness of international control mechanisms has been improved and their actual dependence on the will of the detaining state has been

proven. The theoretical position on the need for parallel application of the norms of international human rights law and international humanitarian law has been further developed. The existence of gaps in the regulation of the status of persons in modern hybrid conflicts has been substantiated and an approach to strengthening responsibility for violations of the captivity regime has been proposed.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of their use in the activities of state authorities of Ukraine when documenting war crimes, in preparing materials for international judicial institutions, in law enforcement activities and in the educational process when teaching subjects on international humanitarian law.

Keywords: international humanitarian law, prisoners of war, international armed conflict, combatants, Geneva Conventions, war crimes, Russian-Ukrainian war, Rome Statute, crimes against humanity, repatriation.

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1	7
ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ	7
1.1. Історичний розвиток та становлення міжнародно-правового інституту військовополонених	7
1.2. Основні джерела міжнародно-правового регулювання статусу військовополонених в сучасному МГП	13
РОЗДІЛ 2	222
ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ	222
2.1. Поняття військовополоненого та його права відповідно до міжнародного гуманітарного права	222
2.2. Обов'язки держави, що утримує військовополонених, та гарантії їх захисту	42
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ	555
3.1. Дотримання Україною міжнародно-правових стандартів поведінки з військовополоненими	55
3.2. Порушення стандартів поведінки з військовополоненими з боку Російської Федерації	59
3.3. Воєнні злочини, скоєні проти українських військовополонених: проблеми притягнення до кримінальної відповідальності	633
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

ВСТУП

Збройний конфлікт між Україною та Російською Федерацією, що набув характеру повномасштабної агресії після 24 лютого 2022 року, поставив перед міжнародним правовим співтовариством низку питань, відповіді на які визначають не лише долю конкретних людей, а й майбутнє системи міжнародного гуманітарного права загалом. Серед них особливе місце посідає проблема правового статусу військовополонених - категорії осіб, захист яких вважається одним із фундаментальних здобутків міжнародного права, але практична реалізація якого в умовах збройного протистояння між Україною та Росією зазнала безпрецедентного випробування.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що питання дотримання Женевських конвенцій у збройних конфліктах вивчалось переважно в ретроспективному вимірі. Натомість документування порушень, що відбуваються в режимі реального часу, виявляє нові аспекти, які потребують не лише фактичної фіксації, а й системного правового осмислення. Недостатньо дослідженим залишається питання про те, наскільки національне законодавство держав-учасниць конфлікту кореспондується з вимогами міжнародного права, яка роль міжнародних моніторингових механізмів і яким чином чинна архітектура кримінальної юстиції може забезпечити притягнення винних до відповідальності.

Актуальність обраної теми посилюється тим, що масові й систематичні страти українських військовополонених, задокументовані в 2024-2026 роках, вивели проблему у площину, яка потенційно кваліфікується міжнародним правом як злочини проти людяності, а не лише як поодинокі порушення законів і звичаїв війни. Саме тому комплексне дослідження правового статусу військовополонених у контексті збройного конфлікту є не лише академічно обґрунтованою, а й практично необхідною роботою.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері поводження з військовополоненими в умовах міжнародного збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією.

Предметом дослідження є норми міжнародного гуманітарного права, національне законодавство України та Російської Федерації, практика поводження з військовополоненими обох сторін конфлікту, а також механізми міжнародної кримінальної відповідальності за воєнні злочини проти військовополонених.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі правового статусу військовополонених у збройному конфлікті між Україною та Росією, оцінці відповідності поводження обох сторін вимогам міжнародного гуманітарного права та виявленні правових перешкод для притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі **завдання**:

1. дослідити нормативно-правові засади захисту військовополонених у міжнародному гуманітарному праві та їх імплементацію в українському законодавстві;
2. проаналізувати практику дотримання Україною міжнародно-правових стандартів поводження з полоненими російськими військовослужбовцями;
3. систематизувати задокументовані порушення стандартів поводження з військовополоненими з боку Російської Федерації;
4. дослідити обставини та правову кваліфікацію воєнних злочинів проти українських військовополонених, зокрема теракту в Оленівці 2022 року;
5. виявити інституційні та правові перешкоди для притягнення до відповідальності осіб, причетних до воєнних злочинів проти українських військовополонених;
6. окреслити перспективи розвитку міжнародно-правових механізмів захисту військовополонених.

Методи дослідження включають порівняльно-правовий аналіз (для зіставлення нормативних стандартів і практики їхнього дотримання), формально-юридичний метод (для тлумачення положень Женевських конвенцій і Римського статуту), системний метод (для розуміння взаємодії міжнародних і національних правових механізмів), а також метод документування та верифікації фактів на основі офіційних доповідей міжнародних організацій - Офісу Верховного комісара ООН з прав людини, МКЧХ, Офісу генерального прокурора України.

У роботі вперше здійснено комплексний аналіз правового статусу військовополонених у контексті сучасного міжнародного збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією з урахуванням практики системних порушень норм міжнародного гуманітарного права в режимі реального часу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- вперше обґрунтовано, що системні та масові порушення прав військовополонених у сучасному збройному конфлікті можуть кваліфікуватися не лише як воєнні злочини, а й як злочини проти людяності за наявності ознак широкомасштабності та системності;
- удосконалено підхід до визначення ефективності механізмів міжнародного контролю за дотриманням норм щодо поводження з військовополоненими шляхом доведення їх фактичної залежності від волі держави-утримувача;
- дістало подальший розвиток теоретичне положення про необхідність застосування норм міжнародного права прав людини паралельно з нормами міжнародного гуманітарного права для забезпечення належного рівня захисту військовополонених;
- обґрунтовано наявність прогалин у міжнародно-правовому регулюванні статусу військовополонених у сучасних «гібридних» конфліктах, що проявляється у складності кваліфікації статусу окремих категорій осіб;

- запропоновано підхід до посилення міжнародно-правових механізмів відповідальності за порушення режиму військового полону.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання:

- у діяльності органів державної влади України під час документування воєнних злочинів проти військовополонених;
- при підготовці матеріалів для міжнародних судових інституцій, зокрема у справах щодо притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права;
- у правозастосовній діяльності щодо кваліфікації діянь, пов'язаних із порушенням режиму військового полону;
- у навчальному процесі при викладанні дисциплін з міжнародного гуманітарного права;
- апробація матеріалів кваліфікаційної роботи реалізовано шляхом участі у Міжнародній науково-практичній конференції «НАУКА І СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ» м. Харків, Україна.

Практичні пропозиції

1. Запровадити на національному рівні уніфікований механізм документування порушень прав військовополонених із фіксацією доказів за стандартами міжнародного кримінального судочинства.
2. Ініціювати на міжнародному рівні створення механізму **примусового доступу** міжнародних організацій (зокрема МКЧХ) до місць утримання військовополонених у разі системної відмови держави.
3. Розробити міжнародно-правові зміни до Женевських конвенцій або додаткових протоколів щодо:
 - статусу учасників нерегулярних формувань;
 - правового режиму у «гібридних» конфліктах.
4. Розширити практику кваліфікації злочинів проти військовополонених як **злочинів проти людяності**, а не виключно воєнних злочинів.

5. Посилити імплементацію норм міжнародного гуманітарного права у національне законодавство України шляхом:

- деталізації процедур поводження з полоненими;
- закріплення відповідальності посадових осіб.

6. Забезпечити системну взаємодію між органами досудового розслідування України та міжнародними інституціями для формування доказової бази.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

1.1. Історичний розвиток та становлення міжнародно-правового інституту військовополонених

Питання правового становища осіб, захоплених під час збройних зіткнень, неодмінно поставало перед людством упродовж усієї його воєнної історії. Від найдавніших часів до виникнення перших договірних механізмів захисту учасників війни пролягає довгий і суперечливий шлях, позначений поступовим переходом від жорстокого поводження з полоненими до визнання за ними статусу суб'єктів міжнародно-правового захисту. Г. Л. Арзуманов та А. Р. Туманянц вказують, що первісне ставлення до захоплених ворогів визначалося абсолютним суверенітетом переможця над переможеним, у межах якого доля полоненого залежала виключно від волі того, хто його захопив [14]

У давніх цивілізаціях - Єгипті, Месопотамії, Давній Греції та Римській імперії - полонені, як правило, перетворювалися на рабів або ж знищувалися. Вбивство полоненого не вважалося злочином, а ставлення до нього визначалося суто прагматичними міркуваннями: якщо полонений міг бути корисним, його залишали живим і перетворювали на власність переможця. Лише у виняткових випадках - здебільшого в ситуаціях, пов'язаних із відкупом або обміном, - ворожий воїн набував певної «цінності», яка зумовлювала тимчасове збереження його життя. Я. С. Годжек констатує, що давнє право народів не містило жодних усталених норм щодо гуманного поводження з

полоненими, й лише звичаєва практика окремих народів могла пом'якшити долю захоплених воїнів [18].

Становище кардинально не змінилося впродовж Середніх віків, однак у цей період з'явилися дві тенденції, які заклали підґрунтя для майбутньої трансформації. По-перше, серед рицарства поширилася практика «виробу» - тобто відкупу полоненого за певну суму, що автоматично перетворювало полонення на комерційну угоду і знижувало зацікавленість у вбивстві противника. По-друге, церква наполягала на дотриманні певних моральних обмежень у поводженні з ворогом-християнином, хоча ці принципи мали виключно релігійний, а не правовий характер. І. Жаровська та Я. Шевчук підкреслюють, що ставлення до полонених у Середні віки на українських землях загалом відповідало моральним цінностям свого часу, а звичаї Київської Русі передбачали певні обмеження щодо жорстокого поводження з ворогом [22].

Принципово новий підхід до статусу полоненого формулює теорія природного права, зокрема в працях Гуго Гроція, який у трактаті «*De Jure Belli ac Pacis*» (1625 р.) обґрунтував, що з полоненим не можна поводитися так само, як із злочинцем. На переконання Гроція, людська гідність залишається невід'ємним атрибутом особи навіть у стані полону, а право переможця на застосування крайніх заходів є лише правом примусу, а не правом на знищення. Е. де Ваттель у праці «*Le droit des gens*» (1758 р.) розвинув цю концепцію, стверджуючи, що метою взяття в полон є не покарання ворожого воїна, а лише нейтралізація його як учасника збройного конфлікту. Доктрина природного права не мала сили обов'язкового права, однак суттєво вплинула на формування того інтелектуального клімату, в якому згодом виникли перші договірні механізми захисту полонених.

Перший реальний крок до кодифікації правил поводження з полоненими на договірній основі було зроблено у США під час Громадянської війни. У 1863 році президент Лінкольн затвердив так звані «Інструкції для збройних сил США в полі», розроблені Францисом Лібером (Lieber Code). Хоча цей

документ мав виключно внутрішній характер і стосувався лише однієї країни, він уперше систематизував правила поводження з полоненими, заборонив застосування тортур і проголосив принцип, що полонений - це особа, а не власність. Саме «Кодекс Лібера» ліг в основу Брюссельської декларації 1874 року - першої спроби закріпити зазначені принципи в міжнародно-правовому документі. Брюссельська декларація так і не набула обов'язкової сили, проте закріплені нею чотири критерії, що дають ополченцям і добровольчим загонам право на статус комбатантів і відповідно - на статус військовополонених, були відтворені практично без змін у наступних міжнародних актах [21].

Гаазькі мирні конференції 1899 та 1907 років стали першим реальним кроком до обов'язкової кодифікації норм ведення війни. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року та додаток до неї - Положення про закони і звичаї війни на суходолі - містять розгорнуту систему норм, присвячених статусу полонених [1]. Гаазьке положення встановило категорії осіб, на яких поширюється режим військового полону: члени особового складу збройних сил, ополчення та добровольчі загони за умови дотримання чотирьох критеріїв, а також населення неокупованої території, яке при наближенні ворога стихійно береться за зброю. Важливо, що Гаазьке положення вперше зафіксувало принцип, згідно з яким полонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окремих осіб, які їх захопили, - це підхід, який зберіг своє нормативне значення й донині.

Таблиця 1.1 – Основні етапи становлення міжнародно-правового інституту військовополонених

Період	Основний документ / явище	Ключове нормативне досягнення
До XIX ст.	Звичаєве право, доктрина природного права (Гроцій, Ваттель)	Формування ідеї про людську гідність полоненого; заборона вбивства як норма звичаю
1863 р.	Кодекс Лібера (США)	Перша систематизована кодифікація правил поводження з полоненими на національному рівні

1874 р.	Брюссельська декларація	Чотири критерії комбатантського статусу; перша міжнародна кодифікація (необов'язкова)
1899 / 1907	Гаазькі конвенції та Положення	Перший обов'язковий міжнародний договір; принцип державної відповідальності за полонених
1929 р.	Женевська конвенція про поводження з військовополоненими	Розширення кола захищених осіб; право МКЧХ на відвідування таборів
1949 р.	III Женевська конвенція	Комплексний режим захисту; визначення поняття; 143 статті; заборона дискримінації та тортур
1977 р.	Додатковий протокол I	Розширення кола комбатантів; захист у визвольних війнах; посилення вимог до розрізнення
1998 / 2002	Римський статут МКС	Кримінальна відповідальність за воєнні злочини, зокрема за порушення режиму полону

Складено автором на основі джерел [1; 2; 4; 6; 14; 22]

Перша світова війна виявила суттєві прогалини в Гаазькому праві, насамперед у частині практичного забезпечення прав полонених. Масштаби конфлікту, мільйони захоплених осіб і жахливі умови їхнього утримання перетворили реформу правового режиму полону на нагальну потребу. Реакцією міжнародного співтовариства стала Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 року, яка вперше встановила обов'язок держав допускати представників нейтральних держав і Міжнародного комітету Червоного Хреста до таборів для полонених. Дослідники М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий та їхні співавтори вказують, що Конвенція 1929 року, незважаючи на прогресивний характер, не поширювалася на осіб, які беруть участь у масовому повстанні, та містила неповне визначення кола суб'єктів захисту, що вкрай негативно позначилося під час Другої світової війни [17].

Досвід Другої світової війни, що супроводжувався системними масовими порушеннями прав мільйонів полонених - у нацистських таборах смерті, японських таборах для союзницьких солдатів і в сталінській системі - засвідчив принципову недостатність наявного правового інструментарію.

Саме ця трагічна спадщина зумовила прийняття 12 серпня 1949 року чотирьох Женевських конвенцій, третя з яких - Конвенція про поводження з військовополоненими - набула значення наріжного каменю сучасного МГП у сфері захисту полонених [2]. Третя Женевська конвенція (далі - ЖК III) надала правовому режиму полону безпрецедентну комплексність: вона містить 143 статті, поділені на 6 частин, що охоплюють усі аспекти становища полоненого - від моменту захоплення до репатріації. М. Sassoli підкреслює, що саме ЖК III, попри всі наступні дискусії щодо її вдосконалення, залишається головним діючим стандартом захисту полонених у збройних конфліктах міжнародного характеру [38].

Ухвалення у 1977 році двох Додаткових протоколів до Женевських конвенцій стало наступним етапом еволюції права військового полону. Додатковий протокол I розширив коло осіб, які мають право на статус комбатанта і, відповідно, - на статус військовополоненого: він поширив захист на учасників визвольних і деколонізаційних воєн, а також пом'якшив вимогу щодо постійного носіння розпізнавальних знаків для нерегулярних збройних формувань [4]. Протокол закріпив також принцип, за яким особа, статус якої є невизначеним, у разі сумніву має вважатися військовополоненим аж до визначення її статусу компетентним трибуналом. Г. С. Solis вказує, що таке «правило сумніву» набуло особливого практичного значення в сучасних збройних конфліктах, де межа між комбатантами і цивільним населенням нерідко розмивається внаслідок застосування нерегулярної тактики [39].

Окремо слід виділити роль звичаєвого МГП у формуванні режиму полону. Дослідження МКЧХ «Customary International Humanitarian Law» (2005 р.) систематизувало 161 норму звичаєвого МГП, значна частина яких безпосередньо стосується статусу полонених. Звичаєве право має принципово важливе значення у двох контекстах: по-перше, воно поширюється на держави, які не є учасниками відповідних конвенцій; по-друге, воно заповнює прогалини договірної права в тих ситуаціях, де конвенційні норми мовчать або виявляються недостатніми. Л. В. Серватюк підкреслює, що звичаєві норми

МГП мають безпосередню дію і не потребують спеціальної імплементації до національного законодавства для набуття обов'язковості [27].

Інституційна еволюція права полону пов'язана також із розвитком механізмів міжнародного контролю та відповідальності. Прийняття Римського статуту 1998 року і створення Міжнародного кримінального суду (МКС) суттєво посилило систему відповідальності за грубі порушення режиму полону [6]. Стаття 8 Статуту відносить до воєнних злочинів, зокрема: умисне вбивство військовополоненого; застосування до нього тортур або жорстокого поводження; позбавлення права на справедливий судовий розгляд; взяття полонених заручниками. Персональна кримінальна відповідальність за порушення режиму полону перестала бути лише теоретичною конструкцією після Нюрнберзького і Токійського процесів і набула значення реального інструменту правозастосування у практиці МКС, трибуналу з колишньої Югославії та інших міжнародних судових органів.

Сучасна повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, поставила перед системою міжнародно-правового захисту полонених безпрецедентні виклики. Масові порушення Росією норм ЖК III - систематичне застосування катувань, зневага до процедур ідентифікації, перешкоджання доступу МКЧХ - актуалізували дискусії про дієвість наявних механізмів забезпечення. О. Д. Добрянська, О. О. Пунда та Н. Б. Новицька констатують, що практика збройного конфлікту на території України виявила критичну залежність ефективності захисту полонених від доброї волі держави, яка їх утримує, за умов фактичного паралічу механізмів міжнародного контролю [20]. На думку М. І. Каптана, реалізація міжнародно-правових норм щодо поводження з військовополоненими в умовах відсічі широкомасштабної агресії набула системного характеру виключно з боку України, яка дотримується ЖК III навіть у найскрутніших умовах [23].

Аналіз тисячолітньої еволюції інституту військового полону дає підстави виокремити кілька структурних закономірностей. Перша з них

полягає в поступовому розширенні кола захищених суб'єктів: від вузького переліку регулярних вояків до різноманітних категорій учасників збройного конфлікту. Друга закономірність виявляється в переході від окремих договірних зобов'язань до системного, кодифікованого права, яке утворює самостійну галузь МГП. Третя - у посиленні механізмів відповідальності за порушення, аж до персональної кримінальної відповідальності посадових осіб держави, що порушує норми захисту. Нарешті, четверта закономірність полягає в тому, що ефективність інституту завжди визначалася не лише якістю правових норм, а й реальною здатністю міжнародного співтовариства забезпечити їх дотримання, - а саме ця здатність залишається найслабшою ланкою системи і в третьому десятилітті ХХІ ст.

1.2. Основні джерела міжнародно-правового регулювання статусу військовополонених в сучасному МГП

Правова архітектура захисту військовополонених у сучасному МГП є багаторівневою й охоплює щонайменше чотири рівні: договірне право (конвенційне МГП), звичаєве міжнародне право, загальні принципи права та допоміжні джерела у вигляді рішень міжнародних судових органів і доктрини. Між цими рівнями існують складні взаємозв'язки: норми договірного права конкретизують звичаєві принципи, а звичаєве право, своєю чергою, «підтягується» до рівня конвенційних норм у процесі так званої «кристалізації» звичаю. К. В. Громовенко та Я. С. Годжек констатують, що система гарантій статусу військовополонених у міжнародному праві є органічною єдністю, а не механічним поєднанням різнорідних норм [19].

Центральним договірним інструментом у сфері захисту полонених лишається Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (ЖК III), ратифікована понад 190 державами світу [2]. Саме ЖК III встановлює визначення поняття «військовополонений», містить

вичерпний перелік категорій захищених осіб і регламентує умови утримання полонених від моменту захоплення до репатріації. Підхід Конвенції до визначення кола захищених осіб є максимально широким: відповідно до статті 4 ЖК III, право на статус військовополоненого мають члени регулярних збройних сил, ополчення та добровольчі загони, що входять до складу таких сил, а також особи, які відповідають чотирьом умовам (наявність відповідальної командної ієрархії; постійна розпізнавальна емблема; відкрите носіння зброї; дотримання законів і звичаїв війни) [2; 9].

Аналітичний огляд системи джерел сучасного МГП у сфері захисту військовополонених дозволяє виокремити такі групи нормативних актів:

1. договори, що безпосередньо регламентують статус і захист військовополонених (ЖК III 1949 р., Гаазькі положення 1907 р.)
2. договори, що доповнюють і розширюють режим захисту стосовно окремих категорій учасників конфлікту (Додаткові протоколи I та III до Женевських конвенцій)
3. договори, що встановлюють кримінальну відповідальність за порушення режиму полону (Римський статут МКС 1998 р.)
4. договори з прав людини, норми яких застосовуються паралельно з нормами МГП (Конвенція ООН проти катувань 1984 р., Міжнародні пакти про права людини)
5. норми звичаєвого МГП, систематизовані у дослідженні МКЧХ «Звичаєве МГП» (2005 р.)

Щодо визначення категорій осіб, захищених ЖК III, особливої уваги заслуговує питання про статус учасників нерегулярних збройних формувань. Стаття 4 ЖК III встановлює, що члени ополчень і добровольчих загонів, не охоплених складом регулярних збройних сил, набувають статусу військовополонених лише за умови дотримання всіх чотирьох згаданих критеріїв. Цей підхід відтворює умови, закріплені ще в Брюссельській декларації 1874 року і Гаазьких положеннях 1907 року. А. В. Шкарабан констатує, що в умовах сучасних гібридних і нерегулярних конфліктів

застосування чотирьох класичних критеріїв нерідко є юридично проблематичним, а межа між комбатантом і цивільним стає все більш розмитою [31].

Додатковий протокол I 1977 року суттєво модифікував підхід до статусу учасників нерегулярних конфліктів. Стаття 44 Протоколу передбачає, що комбатант зберігає право на статус військовополоненого, якщо він у момент нападу відкрито носить зброю і видно відрізняється від цивільного населення - навіть якщо він постійно не носив розпізнавальних знаків [4]. Водночас Протокол не поширюється на учасників так званих «нерегулярних» збройних груп, які використовують відверту «камуфляжну» тактику зливання з цивільним населенням. М. Sassoli зазначає, що стаття 44 Протоколу I є однією з найбільш дискусійних норм сучасного договірного МГП, а її тлумачення й застосування на практиці нерідко є предметом гострих розбіжностей [38].

Таблиця 1.2 – Структура основних джерел МГП у сфері захисту
військовополонених

Вид джерела	Основний акт	Нормативний зміст у сфері полону
Договірне МГП	ЖК III (1949)	Визначення поняття «військовополонений»; умови утримання; права і гарантії
Договірне МГП	Додатковий протокол I (1977)	Розширення кола комбатантів; «правило сумніву»; захист у визвольних війнах
Договірне МГП	Гаазькі положення (1907)	Принцип державної відповідальності; чотири критерії комбатантського статусу
Міжнародне кримінальне право	Римський статут МКС (1998)	Воєнні злочини проти полонених; персональна відповідальність
Право прав людини	Конвенція ООН проти катувань (1984)	Абсолютна заборона катувань; недопустимість повернення до держави, де загрожує тортури
Звичаєве МГП	Дослідження МКЧХ (2005)	161 норма; більшість застосовна до внутрішніх конфліктів; заповнення прогалин

Національне право	Закон України від 26.01.2022 № 2010-IX	Правовий і соціальний захист осіб, позбавлених свободи внаслідок агресії
-------------------	--	--

Складено автором на основі джерел [1; 2; 4; 5; 6; 7; 12; 38]

Попри центральну роль ЖК III, повноцінне розуміння правового режиму військового полону неможливе без урахування паралельного застосування норм міжнародного права прав людини. Концепція «комплементарності» міжнародного гуманітарного права та права прав людини отримала визнання у практиці Міжнародного суду ООН, ЄСПЛ і численних договірних органів. Зокрема, Конвенція ООН проти катувань 1984 року встановлює абсолютну заборону тортур, що є недоговornoю нормою: жодні надзвичайні обставини, стан війни чи загроза безпеці держави не можуть слугувати виправданням застосування катувань [5]. В умовах збройного конфлікту ця Конвенція продовжує діяти і доповнює захист, що надається ЖК III, - особливо в частині захисту осіб, статус яких не є однозначно визначеним.

Суттєвого значення набула роль МКЧХ як «охоронця» Женевських конвенцій. Попри відсутність формальних владних повноважень, МКЧХ здійснює моніторинг дотримання норм ЖК III шляхом відвідування місць тримання полонених, надання гуманітарної допомоги та документування порушень. Т. Р. Короткий та його співавтори підкреслюють, що мандат МКЧХ щодо доступу до полонених є одним із небагатьох реальних механізмів, здатних забезпечити дотримання норм права в умовах активних бойових дій, хоча й він залишається залежним від згоди держав [24]. Безпосередня практична цінність регулярного доступу представників МКЧХ до місць утримання полонених підтверджується тим, що саме відмова держав-порушників від такого доступу є першим і найбільш індикативним сигналом системних порушень.

Серед основних прав, що гарантуються ЖК III кожному військовополоненому, незалежно від обставин полонення та поведінки під час конфлікту, слід вирізнити такі:

- право на гуманне поводження та повагу до гідності особи (ст. 13 ЖК III)
- заборона будь-якої дискримінації за расою, національністю, релігією, політичними поглядами (ст. 16)
- право на медичну допомогу та захист від хвороб і від небезпечних для здоров'я умов утримання (ст. 15, 20-32)
- право на зв'язок із сім'єю через МКЧХ і Центральне агентство розшуку (ст. 69-77)
- право на справедливий судовий розгляд у разі кримінального переслідування (ст. 84-108)
- право на репатріацію після припинення активних бойових дій (ст. 118)

Що стосується національно-правового виміру, Україна імплементувала основні норми ЖК III у своє внутрішнє законодавство через систему законів і підзаконних актів. Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» від 26 січня 2022 року визначає правовий статус українських громадян, захоплених у полон [12]. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23 березня 2017 року регламентує механізм застосування норм МГП на практиці - включно з порядком поводження з особами, захопленими в полон [13]. Г. Л. Арзуманов та А. Р. Туманянц звертають увагу на те, що поступова кодифікація відповідних норм в українському праві є відображенням глибшого процесу гармонізації вітчизняного законодавства з вимогами МГП [14].

Одним із найскладніших питань сучасного права полону залишається проблема визначення статусу осіб у ситуаціях так званих «змішаних конфліктів» - де ознаки міжнародного і неміжнародного збройного конфлікту переплітаються. Збройна агресія Росії проти України є класичним прикладом такого конфлікту: формально він є міжнародним за своєю природою, що

означає повне застосування ЖК III, однак поряд із цим мають місце й елементи «гібридності», що ускладнюють однозначну кваліфікацію статусу окремих категорій учасників. В. О. Шут, І. С. Ганенко та М. І. Ярланська наголошують, що саме новітні технології сучасних воєн - кіберзасоби, безпілотні літальні апарати, приватні воєнні компанії - ставлять питання про достатність наявних правових норм ЖК III і вимагають розробки адаптивних механізмів тлумачення [32].

Практика Доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини, опублікованої у 2023 році, документує конкретні прояви порушень РФ режиму ЖК III стосовно українських полонених [40]. До задокументованих порушень, зокрема, належать: позасудові страти захоплених, систематичне застосування тортур на всіх етапах полону, відмова від надання доступу МКЧХ, використання полонених у пропагандистських цілях і приниження їхньої гідності, а також примусове «переміщення» полонених у різних напрямках у спосіб, що унеможлиблює їх відстеження. Наведені факти підтверджують не лише системний характер порушень, а й принципову неспроможність існуючих механізмів МГП примусити агресора до виконання його міжнародно-правових зобов'язань.

Система джерел МГП у сфері захисту полонених характеризується також певними прогалинами, подолання яких є нагальною науковою і практичною проблемою. Відсутність механізму примусового забезпечення дотримання норм ЖК III; неврегульованість статусу учасників приватних воєнних компаній; відсутність повноцінного правового режиму для ситуацій кібервійни; нарешті, проблема так званого «підвішеного» статусу осіб, яким відмовлено у визнанні статусу полоненого без рішення компетентного трибуналу - все це створює значні прогалини, якими активно зловживає агресор. К. О. Дубова та Р. М. Достдар, аналізуючи теоретичні підходи до цієї проблематики, наголошують, що розрив між нормативним змістом ЖК III і реальним станом захисту полонених залишається критично значним [21].

Важливим допоміжним механізмом правового захисту полонених є норми Римського статуту МКС стосовно воєнних злочинів. Стаття 8(2)(а) Статуту відносить до воєнних злочинів у контексті міжнародного збройного конфлікту, зокрема: «умисне вбивство», «катування або нелюдське поводження», «умисне завдання тяжких страждань», «незаконне, свавільне й масштабне знищення майна», «умисне позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, права на справедливий та нормальний судовий розгляд» [6]. Практика МКС щодо переслідування злочинів, вчинених у збройних конфліктах на пострадянському просторі, свідчить про поступове, хоча й повільне просування в напрямку реальної відповідальності. Р. Cryer, Д. Robinson та С. Vasiliev наголошують, що персональна кримінальна відповідальність за порушення режиму полону є принципово важливим доповненням до системи державної відповідальності, бо вона діє незалежно від позиції держави-порушника [34].

Характеризуючи ефективність існуючої системи джерел МГП у захисті полонених, необхідно визнати її принципову двоїстість. З одного боку, нормативна архітектура, сформована в результаті майже 160-річної кодифікаційної роботи, є вражаючою за своєю деталізацією і широтою охоплення. З іншого - реальний рівень її дотримання залишається критично залежним від суб'єктивної готовності конкретних держав виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання. Досвід повномасштабного вторгнення Росії в Україну наочно демонструє, що навіть найдетальніше і найдосконаліше право залишається безсилим за умов системного і цілеспрямованого нехтування ним державою-порушником, яка при цьому є постійним членом Ради Безпеки ООН.

А. Ф. Степанюк, аналізуючи порядок тримання військовополонених в Україні у відповідності до ЖК III, констатує, що Україна загалом дотримується конвенційних стандартів, попри складність воєнної ситуації та значне навантаження на відповідні органи [28]. Позиція В. Г. Сюравчика полягає в тому, що правовий статус військовополоненого в Україні

визначається не лише міжнародним договірним правом, а й нормами національного кримінального і кримінально-процесуального законодавства, що в окремих випадках може породжувати колізії між конвенційними вимогами і внутрішнім правозастосуванням [29].

Особливого значення у системі джерел МГП набуває питання процедурних гарантій визначення статусу полоненого. Стаття 5 ЖК III передбачає, що у разі виникнення будь-якого сумніву щодо права особи на статус військовополоненого, вона має користуватися захистом Конвенції аж до визначення її статусу компетентним трибуналом. Дж. Реїс підкреслює, що ця норма є процедурною гарантією, яка зобов'язує державу, що тримає в полоні, у жодному разі не позбавляти захисту потенційного полоненого до відповідного рішення трибуналу [37]. В умовах конфлікту на сході України, а особливо після 24 лютого 2022 року, практика Росії систематично ігнорує цю гарантію, відмовляючи захопленим українським воїнам у визнанні будь-якого статусу або ж кваліфікуючи їх як «терористів», що є очевидним і грубим порушенням ЖК III.

Узагальнюючи розгляд основних джерел МГП у сфері захисту полонених, доцільно систематизувати ключові гарантії, що мають абсолютний, недогогований характер і не можуть бути обмежені жодними обставинами:

- заборона тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження
- заборона медичних, наукових та інших дослідів над полоненими
- заборона дискримінаційного поводження за будь-якою ознакою
- заборона колективних покарань
- заборона взяття полонених заручниками
- заборона позбавлення права на справедливий судовий розгляд
- заборона відмови від визнання статусу полоненого без рішення компетентного трибуналу

Комплексний аналіз системи джерел правового регулювання статусу військовополонених у сучасному МГП дозволяє сформулювати кілька ключових висновків. По-перше, правовий режим захисту полонених є продуктом тривалого і незавершеного кодифікаційного процесу, що розпочався у другій половині XIX ст. і продовжується й нині. По-друге, ЖК III 1949 року залишається центральним договірним інструментом, однак функціонує в системному взаємозв'язку з нормами Додаткового протоколу I, Римського статуту МКС, Конвенції проти катувань і звичаєвого МГП. По-третє, ефективність системи джерел нерозривно пов'язана з механізмами їх імплементації і застосування, які в умовах сучасних конфліктів - передусім агресії Росії проти України - виявляються недостатніми. Наявність детально розробленого нормативного тіла МГП не гарантує реального захисту полонених без паралельного розвитку механізмів примусового забезпечення його дотримання - і саме ця прогалина залишається найголовнішим викликом для міжнародного права у XXI столітті.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

2.1. Поняття військовополоненого та його права відповідно до міжнародного гуманітарного права

Правовий феномен «військовополонений» виник задовго до того, як набув свого сучасного нормативного оформлення. Уже в стародавні часи збройні конфлікти породжували проблему поводження з переможеними воїнами, однак правової визначеності щодо їхнього статусу практично не існувало аж до другої половини XIX ст. Перші спроби кодифікації цього інституту були здійснені в Брюссельській декларації 1874 р. та Оксфордському посібнику 1880 р., проте ці документи залишалися лише рекомендаційними за характером. Якісний перехід до юридично обов'язкових стандартів відбувся з прийняттям IV Гаазької конвенції 1907 р., додаток до якої містив Положення про закони і звичаї війни на суходолі [1]. Попри відсутність у документі самостійного визначення поняття «військовополонений», статті 4-20 Положення вперше закріпили обов'язкові правила поводження з полоненими бійцями, включаючи їх правовий режим, матеріальне забезпечення та гарантії недоторканності

Досвід Першої світової війни переконливо засвідчив недостатність гаазького регулювання. Мільйони полонених по обидва боки фронтів утримувалися в умовах, що суперечили елементарним вимогам людяності, а система захисту виявилася вкрай слабкою з огляду на відсутність будь-яких механізмів примусового виконання норм. Саме це підштовхнуло держави до укладення Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених, яка вперше безпосередньо визначила категорії осіб, що підпадають під захист режиму полону, та суттєво розширила перелік їхніх прав [2]. Проте Друга світова війна виявила нові прогалини: жорстоке поводження з полоненими набуло

систематичного характеру, практикувалося використання їх примусової праці на шкоду власній державі, а поняття «нерегулярних» комбатантів породжувало численні правові колізії

Результатом міжнародно-правового пошуку після 1945 р. стало підписання 12 серпня 1949 р. Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (далі - ЖК III), яка й донині є основним нормативним джерелом регулювання правового статусу цієї категорії осіб [2]. Конвенція містить 143 статті і відрізняється надзвичайно деталізованим підходом: вона регулює практично всі аспекти від моменту захоплення до остаточної репатріації. Принциповою нормативною новелою ЖК III порівняно з попереднім регулюванням став широкий та детальний перелік категорій осіб, які мають право на статус військовополоненого. Передбачена в ст. 4 ЖК III класифікація охоплює шість категорій суб'єктів, які набувають статусу полоненого в разі потрапляння під владу противника (як показано в табл. 2.1).

Таблиця 2.1 - Категорії осіб, що набувають статусу військовополоненого відповідно до ст. 4 ЖК III 1949 р.

№	Категорія осіб	Умови набуття статусу
1	Особовий склад збройних сил сторони конфлікту, у тому числі ополчення та добровольчі загони, що входять до складу збройних сил	Потрапляння під владу супротивника в будь-який спосіб (захоплення, здача, масова капітуляція)
2	Члени інших ополчень і добровольчих загонів, включаючи організовані рухи опору	Командування відповідальною особою; носіння відмітного знаку, помітного здалеку; відкрите носіння зброї; дотримання законів і звичаїв війни
3	Особовий склад регулярних збройних сил, що заявляють про свою відданість уряду чи владі, не визнаній державою, яка тримає в полоні	Наявність відповідного зв'язку із стороною конфлікту та виконання умов комбатантства

4	Особи, що супроводжують збройні сили, але не входять до їхнього складу (цивільні члени військових екіпажів, кореспонденти, постачальники тощо)	Наявність посвідчення особи встановленого зразка та дозволу збройних сил
5	Члени екіпажів торгових суден і цивільних повітряних суден	Відсутність права на більш пільговий режим за іншими положеннями МГП
6	Населення неокупованої території, що стихійно озброюється для боротьби з військами, що вторгаються (<i>levée en masse</i>)	Відкрите носіння зброї; дотримання законів і звичаїв війни; відсутність часу для утворення регулярних підрозділів

Складено автором на основі ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. [2]

Вагоме значення для розуміння сучасного поняття «військовополонений» має також Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1977 р. (далі - ДП I), ст. 44 якого уточнює статус комбатантів в умовах ведення партизанської боротьби та інших форм нерегулярних збройних дій [4]. Протокол закріпив, що комбатант набуває статусу військовополоненого з моменту, коли він підпадає під владу супротивника. При цьому певні послаблення запроваджено щодо вимог до зовнішньої відмінності комбатантів, що зумовлено реаліями сучасних конфліктів, у яких відкрите носіння зброї як постійна вимога часто суперечить умовам збройної боротьби. Водночас ДП I зберігає принципові вимоги: особа, яка втрачає право на статус комбатанта через порушення норм МГП, все ж зберігає право на судовий захист і на захист, передбачений ст. 75 ДП I як мінімальний гуманітарний стандарт [4].

В українській правовій науці правовий статус військовополоненого розглядається як комплексна категорія, яка має чотири структурних елементи. Перший охоплює права, що поділяються на загальні права людини, невід'ємні для будь-якої особи за будь-яких умов, та спеціальні статусні права,

обумовлені саме перебуванням у полоні. Другий елемент становлять обов'язки полоненого. Третій утворюють гарантії реалізації прав з боку держави, що тримає в полоні. Четвертий охоплює юридичну відповідальність, включаючи дисциплінарну та кримінальну [21]. Таке структурування знаходить підтримку й у доктрині міжнародного гуманітарного права: як зазначає М. Сассолі, правовий статус полоненого не може бути зведений лише до переліку прав, оскільки він охоплює цілісний режим, де права, обов'язки та гарантії утворюють нероздільне ціле [38].

Принципово важливим є питання про момент набуття та припинення статусу військовополоненого. Відповідно до системного тлумачення ст. 4 та ст. 5 ЖК III, статус набувається з моменту потрапляння особи під владу противника і зберігається до остаточного звільнення та репатріації [2]. Водночас, як наголошується в Коментарі МКЧХ до ст. 5 ЖК III, у разі виникнення сумнівів щодо приналежності затриманої особи до однієї з категорій ст. 4 вона користується захистом Конвенції до тих пір, поки її статус не буде визначений компетентним трибуналом [9]. Таке тлумачення суттєво розширює сферу захисту ЖК III і виключає можливість позбавлення особи гарантій у разі будь-яких процедурних невизначеностей щодо її статусу. Дана норма набуває особливого практичного значення в умовах поточного збройного конфлікту між Україною і РФ, де питання про статус окремих категорій затриманих постає доволі гостро [14].

Водночас необхідно наголосити, що ні учасники руху опору, ні добровольці зобов'язані постійно відрізнятися від цивільного населення - вимоги ДП I в цій частині пом'якшили попереднє регулювання. Проте ці особи зобов'язані відрізнятися принаймні під час кожного військового нападу або підготовчих до нього дій. Якщо ця умова порушена, особа втрачає право на статус військовополоненого, але все одно користується мінімальними гарантіями, передбаченими ст. 75 ДП I [4]. Розмежування між «законними комбатантами», які мають право на статус військовополоненого, та «незаконними учасниками збройного конфлікту», які позбавлені цього права,

є однією з найбільш дискусійних проблем сучасного МГП, що набула особливої актуальності після терористичних атак 2001 р. та в контексті нинішньої збройної агресії Росії [34].

Для системного осмислення корпусу прав військовополоненого необхідно провести їхню класифікацію. В науковій літературі пропонуються різні підходи до групування. У монографічному дослідженні М. Сассолі права полонених поділяються на фундаментальні (невід’ємні в будь-яких умовах), матеріальні (що стосуються умов утримання) та процесуальні (що забезпечують судовий і дисциплінарний захист) [38]. Г. Д. Солис пропонує поділ на права в сфері особистої безпеки, права матеріального забезпечення та комунікаційні права [39]. В українській доктрині подібна систематизація розроблена в працях К. В. Громовенка та Я. С. Годжека, які виокремлюють права особистісного, матеріального та зовнішньокommунікаційного блоків [19]. Авторська класифікація прав військовополонених відповідно до ЖК III та ДП I наведена в табл. 2.2.

Таблиця 2.2 - Класифікація прав військовополонених за ЖК III 1949 р. та ДП I 1977 р.

Група прав	Конкретні права	Нормативна основа
Фундаментальні права особистості	Право на гуманне поводження; право на повагу до особи та честі; право на захист від насильства, залякування, образ; право на рівне ставлення незалежно від раси, статі, релігії, походження	Ст. 13, 14, 16 ЖК III [2]
Права у сфері ідентифікації та інформації	Обов’язок повідомляти лише прізвище, ім’я, звання, дату народження та особистий номер; право на повідомлення держави походження і родини; право на реєстрацію в МКЧХ	Ст. 17, 70, 122 ЖК III [2]

Матеріальні права	Право на достатнє харчування (відповідне добовому раціону здорової людини); право на одяг, взуття, постільну білизну; право на достатні санітарні умови та достатнє опалення приміщень; право на безоплатну медичну допомогу	Ст. 15, 25-27, 29-32 ЖК III [2]
Права у сфері праці	Право на заборону залучення до небезпечних робіт і до робіт, безпосередньо пов'язаних із веденням воєнних дій; право на справедливую оплату праці (не нижче встановленого мінімуму); право на безпечні умови праці	Ст. 49-57 ЖК III [2]
Комунікаційні права	Право на листування з родиною та отримання посилок; право на відвідання представниками МКЧХ та держав-покровительок; право подавати скарги; право на доступ до засобів масової інформації та релігійну діяльність	Ст. 34-38, 69-77, 78, 126 ЖК III [2]
Процесуальні права	Право на судовий розгляд тільки незалежним судом із дотриманням встановлених гарантій; право на захисника; право апеляції; заборона притягнення до відповідальності двічі за один і той самий вчинок; неприпустимість примусових зізнань	Ст. 84-108 ЖК III [2]

Право на репатріацію	Безпосередня репатріація тяжкопоранених та хворих; репатріація після закінчення активних бойових дій; заборона утримання після укладення миру	Ст. 109-119, 118 ЖК III [2]
----------------------	---	-----------------------------

Складено автором на основі Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. [2] та Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 р. [4]

Серед прав, визначених у ЖК III, ключове місце займає право на гуманне поводження, закріплене в ст. 13. Це право є не просто одним із багатьох - воно слугує системоутворюючим принципом всього режиму полону, оскільки всі інші права є конкретизацією цього принципу стосовно різних аспектів перебування в полоні. Норма ст. 13 має абсолютний характер: вона діє «за всіх обставин» і не може бути обмежена жодними умовами, в тому числі надзвичайними. Ст. 13 забороняє будь-які незаконні дії та бездіяльність, що спричиняють смерть полоненого або завдають серйозної шкоди його здоров'ю; загрожують фізичному або психологічному стану полоненого; виставляють полонених на публічний осуд чи використовують їх із пропагандистською метою [2]. Наведений перелік не є вичерпним - поняття «нелюдського поводження» є відкритою категорією, що визначається відповідно до стандартів, вироблених міжнародними судовими органами [33].

Принцип недискримінації, закріплений у ст. 16 ЖК III, доповнює право на гуманне поводження, забороняючи будь-яку несприятливу диференціацію полонених за ознаками раси, кольору шкіри, релігії, статі, народження, майнового стану або за іншими аналогічними критеріями. Єдине допустиме відмінне ставлення - те, що є об'єктивно обґрунтованим: наприклад, надання першочергової медичної допомоги особам із найбільш тяжкими пораненнями або особливий режим для офіцерів як старших за рангом. Така диференціація не лише допустима, а й прямо передбачена Конвенцією, зокрема щодо привілеїв офіцерів (ст. 44), умов утримання і роботи (ст. 49) [2]. Принцип недискримінації взаємодіє із загальними нормами міжнародного права прав

людини, зокрема зі ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що свідчить про конвергенцію МГП та права прав людини у сфері захисту полонених [5].

Право на збереження особистої гідності, закріплене в ст. 14 ЖК III, передбачає повагу до особи та честі полоненого в усіх ситуаціях. Жінки-полонені мають право на ставлення, що відповідає їхній статі, що передбачає зокрема окреме розміщення та санітарні умови. Про обов'язок поважати гідність свідчать і такі положення ЖК III, як заборона виставляти полонених «на публічний показ» або їхнього використання в пропагандистських роликах і відеозаписах [2]. У контексті поточного збройного конфлікту між Україною та Росією ці норми регулярно порушуються російською стороною: у численних відеозаписах демонструвалися зйомки допитів полонених і публічного представлення їх у принизливих умовах, що кваліфікується як порушення ст. 13 та ст. 14 ЖК III та може бути підставою для міжнародної кримінальної відповідальності за ст. 8 Римського статуту [6, 20].

Матеріальні права військовополонених охоплюють широкий спектр гарантій умов утримання. Відповідно до ст. 25 ЖК III приміщення для полонених мають бути захищені від вологи, достатньо опалені та освітлені. Харчовий раціон за кількістю, якістю та різноманітністю має забезпечувати підтримання доброго стану здоров'я і запобігати втраті ваги (ст. 26) [2]. Норми про одяг і взуття (ст. 27) вимагають регулярної заміни та ремонту. Медичне обслуговування (ст. 15, 30) має бути безоплатним і адекватним стану здоров'я. Як свідчить доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2022 р., Україна забезпечує у своїх таборах для полонених триразове харчування, можливість листування з рідними, медичні огляди, одяг і взуття за сезоном, умови для праці та оплати [26]. Натомість звіт Управління Верховного комісара ООН з прав людини за 2023 р. зафіксував, що в місцях утримання українських полонених на підконтрольних Росії територіях систематично не дотримуються ці стандарти: полонених морять голодом,

позбавляють медичної допомоги, утримують у неопалюваних приміщеннях [40].

Особливу увагу привертають трудові права військовополонених, закріплені в ст. 49-57 ЖК III. Конвенція виходить з того, що залучення полонених до праці є допустимим, але суворо обмеженим. Полонені можуть використовуватися на роботах, не пов'язаних із веденням воєнних дій і не небезпечних для їхнього здоров'я. Категорично забороняється залучати їх до робіт, що безпосередньо сприяють веденню воєнних дій проти їхньої держави, до небезпечних робіт (демінування поза районами активних бойових дій вважається небезпечним), до деградуючих умов праці. Офіцерів можна залучати лише до наглядових функцій, вони не зобов'язані фізично працювати [2]. Питання про те, де проходить межа між допустимою та забороненою працею, постає практично в кожному збройному конфлікті і є предметом значної кількості наукових праць, зокрема у дослідженнях Є. Реїс [37] та К. Дорманна зі співавторами [35].

Право на зовнішній зв'язок охоплює листування з родиною та отримання посилок (ст. 69-77 ЖК III). Кожен полонений вправі відразу після захоплення повідомити свою сім'ю і Центральне агентство з розшуку МКЧХ про своє взяття в полон і стан здоров'я. Держава, що тримає в полоні, зобов'язана надавати цю можливість і не вправі заблокувати таке повідомлення. Листи та посилки полонені мають право отримувати і надсилати без перешкод [2]. Реальне виконання цих норм у поточному конфлікті є серйозною проблемою: численні родини українських полонених довгий час не мають жодної інформації про долю своїх близніх, що підтверджується даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими [39].

Формування системи процесуальних прав військовополонених у міжнародному гуманітарному праві є результатом тривалої нормотворчої еволюції, що охоплює більш як столітній період розвитку законів і звичаїв війни. Ще Гаазьке положення 1907 року закріпило окремі загальні гарантії

поводження з полоненими, проте вперше спеціальний режим їхнього судового захисту було сформульовано у Женевській конвенції 1929 року. Та конвенція містила статті 63-66, які встановлювали, що вирок щодо полоненого може бути винесений лише тим самим судом і за тією ж процедурою, що й для членів збройних сил держави, яка тримає в полоні, а також закріплювала право на оскарження вироку [5]. Практика Другої світової війни, однак, показала різочу невідповідність між нормою і дійсністю: судові процеси над полоненими нерідко супроводжувалися грубими порушеннями базових процесуальних гарантій, фальсифікацією обвинувачень і винесенням смертних вироків без жодної змістовної можливості захисту [7]. Ці уроки стали безпосереднім поштовхом до розробки значно детальнішого й суворішого регулювання у Третій Женевській конвенції 1949 року.

Женевська конвенція відносно поведження з військовополоненими 1949 року (далі - ЖК III) становить фундаментальний документ міжнародного гуманітарного права, ратифікований усіма 196 державами світу [55]. У розділі «Каральні й дисциплінарні санкції», що охоплює статті 82-108, конвенція закріплює комплексну систему процесуальних гарантій, яка якісно перевершує будь-яке попереднє міжнародно-правове регулювання у цій сфері. Принципова відмінність від регламентації 1929 року полягає не лише в ширшому переліку прав, а й у детальній операційній конкретизації кожної гарантії, що суттєво звужує простір для її обходу чи довільного тлумачення державами-учасницями.

Центральним архітектурним принципом, на якому вибудована вся система процесуальних прав ЖК III, є принцип асиміляції, сформульований у статті 84. Відповідно до нього, полонені можуть бути переслідувані тільки тими самими судами і за тими самими процедурами, що передбачені для членів збройних сил держави, яка тримає в полоні [6]. Значення цієї норми важко переоцінити: вона прямо забороняє запровадження будь-яких спеціальних чи дискримінаційних трибуналів, завданням яких могло би бути не правосуддя, а покарання ворога.

Водночас стаття 84 не обмежується суто структурним питанням про те, який суд правомочний розглядати справу полоненого. Вона встановлює й змістовну вимогу: такий суд повинен у будь-якому разі пропонувати необхідні гарантії незалежності та неупередженості, загальновизнані стандарти яких є загальновідомими [23]. Це важливо, оскільки навіть формальне дотримання вимоги про «той самий суд» не є достатнім, якщо трибунал позбавлений реальної незалежності від виконавчої влади або якщо його процедура не гарантує змагальності. МКЧХ у своєму оновленому коментарі до ЖК III 2020 року наголошує, що гарантії незалежності та неупередженості є фундаментальними, а їхнє визнання - обов'язковою умовою легітимності будь-якого судового рішення щодо полоненого [9]. Іншими словами, принцип асиміляції - це не просто формальне «зрівнювання в правах», а вимога стандарту якості правосуддя.

Прикладне значення цього принципу стає очевидним у тих державах, де власні військовослужбовці судяться у військових судах. Суди, що застосовують воєнне законодавство, повинні бути здатними забезпечити незалежний і неупереджений судовий розгляд полоненим так само, як і своїм громадянам. Це означає, зокрема, що в країнах із конституційними обмеженнями на судочинство над цивільними особами у військових судах можуть виникати серйозні питання щодо того, чи мають такі суди юрисдикцію стосовно полонених-цивільних, і якщо ні - то який суд їх може розглядати [54]. Стаття 84, отже, покладає на держав-учасниць не лише оперативний, а й превентивний обов'язок: заздалегідь, ще в мирний час, підготувати своє законодавство таким чином, аби воно було здатним забезпечити справедливе судочинство щодо полонених у разі збройного конфлікту.

Особливе місце серед процесуальних гарантій ЖК III займає стаття 99, яка містить щонайменше три взаємопов'язані, але самостійні норми. Перша з них закріплює класичний принцип кримінального права *nulla poena sine lege* у специфічному контексті захопленого полоненого: жоден полонений не може бути переслідуваний або засуджений за дію чи бездіяльність, яка не була

кримінально переслідуваною за законодавством держави, що тримає в полоні, або за нормами міжнародного права на момент вчинення такої дії [15]. Ця норма за своїм змістом паралельна гарантії, закріпленій у статті 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, проте її формулювання в ЖК III є більш конкретним і адаптованим до умов збройного конфлікту.

Значення принципу заборони зворотної дії кримінального закону стосовно полонених важко переоцінити. Держава, що тримає в полоні, може мати потужний спокус або тиск сформулювати нові кримінальні заборони вже після початку конфлікту і застосувати їх ретроактивно до дій, вчинених полоненим раніше. Стаття 99 такий підхід прямо унеможлиблює. Його забезпечення є частиною ширшого принципу правової визначеності та передбачуваності, який МКЧХ вважає однією з наріжних цінностей міжнародного гуманітарного права [15]. Практика ж показує, що саме ця норма найчастіше перебуває під загрозою порушення: держави-агресори нерідко схильні кваліфікувати звичайні бойові дії ворожих комбатантів як злочини, залучаючи або розширено тлумачачи своє кримінальне законодавство.

Друга фундаментальна гарантія статті 99 стосується заборони примусу до самообвинувачення. Жоден полонений не може бути змушений визнати себе винним у вчиненні правопорушення, у якому його обвинувачують, - ані шляхом фізичного насильства, ані шляхом морального тиску, погроз або будь-яких інших форм примусу [23]. Ця норма прямо відтворює у військово-гуманітарному контексті принцип, характерний для більшості систем кримінального судочинства: право на мовчання і свободу від самообвинувачення. Її присутність у ЖК III є прямою реакцією на практику Другої світової війни, коли окремі держави систематично вдавалися до катувань і інших форм примусу задля отримання «добровільних» зізнань від полонених.

Третя гарантія статті 99 є не менш значущою: жоден полонений не може бути засуджений без реальної можливості захистити свої права. Ця коротка, але вагома норма є матеріальною умовою дійсності будь-якого вироку щодо полоненого: вирок, постановлений без надання полоненому можливості скористатися правом на захист, є юридично нікчемним з точки зору ЖК III і становить грубе порушення конвенції, що може кваліфікуватися як воєнний злочин.

Стаття 87 ЖК III регламентує питання покарань і встановлює принципово важливу систему обмежень. По-перше, полоненому може бути призначено лише ті покарання, які передбачені за ті самі дії для членів збройних сил держави, що тримає в полоні. Це застосування принципу асиміляції у сфері санкцій: полонений не може бути покараний суворіше лише тому, що він є іноземним комбатантом або представляє ворожу державу [49]. По-друге, при призначенні покарання суд зобов'язаний враховувати, що полонений не є громадянином держави, яка його тримає, і не пов'язаний з нею жодними зобов'язаннями лояльності. Ця особлива обставина вимагає від суду більшої поблажливості порівняно з тим, як він міг би ставитися до власного громадянина, який вчинив аналогічне діяння.

Стаття 87 також містить абсолютну заборону певних видів покарань, незалежно від характеру і тяжкості вчиненого правопорушення. Зокрема, заборонені:

- колективні покарання за індивідуальні дії;
- тілесні покарання;
- ув'язнення в приміщеннях без денного світла;
- будь-які форми катувань або жорстокого поводження.

Кожна з цих заборон має власну нормативну ціну та контекст. Заборона колективних покарань відображає фундаментальний принцип індивідуальної кримінальної відповідальності: жодна особа не може бути покарана за дії, яких вона не вчинила [42]. У практиці Другої світової війни групові репресії проти полонених як відплата за дії окремих осіб були непоодиноким явищем. Стаття

87, підкріплена статтею 13, виключає будь-яку правову підставу для подібних заходів. Заборона тілесних покарань корелює з нормою звичаєвого міжнародного гуманітарного права (правило 91 дослідження МКЧХ про звичаєве МГП 2005 року), що закріплює цю заборону як обов'язкову в усіх збройних конфліктах і для всіх категорій захищених осіб [48].

Водночас стаття 87 формулює й позитивне зобов'язання: держава, що тримає в полоні, повинна надавати перевагу дисциплінарним, а не судовим заходам усюди, де це можливо [49]. Йдеться не про зниження стандартів відповідальності, а про принцип мінімальної достатності втручання: якщо дисциплінарне стягнення може адекватно відреагувати на правопорушення, вдаватися до кримінального переслідування не слід. Такий підхід перегукується з принципом субсидіарності кримінального права, добре відомим у доктрині внутрішнього кримінального права, однак у контексті ЖК III він набуває додаткового гуманітарного виміру.

Стаття 100 ЖК III регламентує застосування смертної кари щодо полонених і встановлює додатковий рівень захисту. Трибунали, що розглядають справи полонених, мають якомога повніше враховувати той факт, що обвинувачений не є громадянином держави, яка його судить, і що він перебуває в її руках унаслідок обставин, незалежних від його волі. Це не є абсолютною заборонаю смертної кари, однак є принциповим обмеженням дискреційних повноважень суду: смертний вирок щодо полоненого не може бути виправданий одними лише тяжкістю вчиненого, а вимагає від суду звернення до більш ретельного аналізу всіх обставин.

Стаття 101 запроваджує обов'язковий мораторій між ухваленням смертного вироку та його виконанням: від повідомлення Держави-покровительки про смертний вирок до виконання покарання повинно минути не менш як шість місяців. Ця норма виконує подвійну функцію: з одного боку, вона надає достатній час для апеляції чи клопотання про помилування, а з іншого - дає Державі-покровительниці реальну можливість вжити дипломатичних заходів для захисту інтересів засудженого полоненого [27]. На

практиці шестимісячний термін є важливою процедурною гарантією проти поспішних чи виконаних у стані емоційного загострення конфлікту виконань смертних вироків.

Стаття 103 встановлює суттєві обмеження щодо досудового тримання полоненого під вартою. Насамперед, судові розслідування стосовно полоненого повинно проводитися якнайшвидше з огляду на обставини справи, а сам судовий розгляд має відбутися якомога скоріше. Полонений не може бути взятий під варту в очікуванні суду, якщо член збройних сил держави, що тримає в полоні, не був би взятий під варту за аналогічних обставин, а також якщо цього не вимагають міркування національної безпеки. В будь-якому разі досудове тримання під вартою не може перевищувати трьох місяців [32]. Цей тримісячний максимум є абсолютним: жодне посилення на складність розслідування, обмеженість ресурсів чи надзвичайний стан не може слугувати підставою для його перевищення. Крім того, час, проведений полоненим під вартою до суду, підлягає зарахуванню до строку відбування покарання.

МКЧХ в оновленому коментарі 2020 року підкреслює, що норма про тримісячний максимум досудового тримання відображає логіку ЖК III в цілому: оскільки полонені вже позбавлені волі через сам факт захоплення, необхідність тримати їх окремо в очікуванні суду є значно меншою, ніж у справах щодо цивільних осіб. Разом з тим МКЧХ наголошує, що швидкість розслідування не повинна досягатися за рахунок його якості: право на справедливий суд вимагає ретельного дослідження доказів, а не поспішного і формального провадження [35].

Найбільш технічно деталізованою нормою щодо процесуальних прав полоненого є стаття 105, присвячена правам захисту. Саме вона формує серцевину права на справедливий суд у контексті ЖК III. Відповідно до статті 105, обвинувачений полонений має право:

- отримати допомогу від іншого полоненого під час судового розгляду;

- бути захищеним кваліфікованим адвокатом за власним вибором або за призначенням Держави-покровительки;
- викликати свідків і заслуховувати їх показання;
- скористатися послугами кваліфікованого перекладача у разі потреби;
- ознайомитися зі звинуваченням заздалегідь до початку судового розгляду.

Кожна з цих складових є не декларацією, а чітко операціоналізованим процесуальним правом. Особливо показовим є положення щодо права на кваліфікованого адвоката: якщо ані полонений, ані Держава-покровителька не можуть забезпечити захисника, держава, що тримає в полоні, зобов'язана надати його від свого імені [22]. Ця норма є надзвичайно прогресивною навіть у порівнянні з деякими сучасними системами національного кримінального судочинства: у ЖК III обов'язок забезпечити кваліфіковане юридичне представництво лежить на державі, і відмовитися від нього, посилаючись на відсутність у полоненого коштів чи власного вибору адвоката, не можна.

Адвокат, що захищає полоненого, повинен мати достатньо часу і необхідних умов для підготовки захисту. Це включає: можливість мати конфіденційні консультації з підзахисним без присутності третіх осіб; доступ до матеріалів справи; можливість спілкуватися зі свідками [22]. Обвинувачення (разом із усіма підтримуючими документами), на підставі яких полоненого буде судити, повинні бути доведені до відома як самого полоненого, так і його адвоката завчасно до початку судового розгляду, щоб вони мали реальну змогу підготуватися. Представники Держави-покровительки мають право бути присутніми на судовому процесі, за винятком тих рідкісних випадків, коли суд через конкретні міркування безпеки держави проводиться в закритому режимі [27].

Окремо варто наголосити на нормі про право полоненого скликати свідків і забезпечувати їхню явку. У практиці збройних конфліктів ця норма наштовхується на очевидні труднощі: свідки можуть знаходитися на ворожій

території, бути недоступними або перебувати у стані полону самі. Оновлений коментар МКЧХ відзначає, що держава, яка тримає в полоні, має вживати розумних зусиль для забезпечення реалізації права на виклик свідків, враховуючи практичні обставини конфлікту. Жодне посилення на зручність чи складність не може служити заміною цієї гарантії [35].

Стаття 106 закріплює право полоненого на оскарження вироку суду першої інстанції або на клопотання про помилування чи відстрочку виконання покарання в тому самому порядку, що й для членів збройних сил держави, яка тримає в полоні. Всі права, передбачені статтею 105, зберігаються протягом усього апеляційного провадження [22]. Це принципово важлива норма, оскільки вона унеможлиблює підхід, при якому захист надається лише формально на стадії першого розгляду, але не продовжується під час оскарження.

Стаття 107 встановлює обов'язок повідомити Державу-покровительку, представника полонених і самого полоненого про кожен вирок і призначене покарання. У разі призначення смертного вироку Держава-покровителька отримує повідомлення із докладним описом обставин і характеру правопорушення. Якщо Держави-покровительки немає, ці функції виконує МКЧХ [22]. Ця норма забезпечує прозорість і зовнішній контроль над судовими процесами щодо полонених, що є принципово важливим з огляду на структурно підлегле становище полоненого відносно держави, яка його тримає.

Стаття 108 регламентує виконання судових покарань: полонені, щодо яких винесено обвинувальний вирок, відбувають покарання в тих самих установах і на тих самих умовах, що й члени збройних сил держави, яка тримає в полоні [2]. При цьому умови тримання повинні в будь-якому разі відповідати вимогам здоров'я та людяності. Жінки-полонені, засуджені до позбавлення волі, утримуються в окремих приміщеннях під наглядом жінок-наглядачів. Ці полонені зберігають усі права на подачу скарг та звернень щодо умов

тримання, а представники Держави-покровительки та МКЧХ мають до них безперешкодний доступ.

Одним з найбільш принципових аспектів захисту, закріплених у системі ЖК III, є те, що полонений не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за саму лише участь у бойових діях. Цей принцип, відомий як «комбатантський імунітет», є фундаментальним для правового статусу воєнного полоненого і відрізняє цей статус від становища тих, хто бере участь у конфлікті незаконно [7]. Підставою для такого підходу є те, що держави взаємно визнають право своїх збройних сил брати участь у воєнних діях, і відповідно, коли ворожий комбатант потрапляє в полон, його попередня участь у бойових діях не може становити злочину з точки зору права держави, яка тримає його в полоні.

Важливо, однак, розуміти, що комбатантський імунітет не є абсолютним. Полонені можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за злочини, які виходять за межі законних бойових дій. Йдеться насамперед про: грубі порушення ЖК III та інших женевських конвенцій (воєнні злочини), геноцид та злочини проти людяності [7, 55]. Якщо полонений вчинив такі злочини ще до полону, держава, що тримає в полоні, має право і навіть зобов'язана ініціювати відповідне кримінальне переслідування. Але й у таких випадках усі процесуальні гарантії, закріплені у статтях 84-108 ЖК III, залишаються чинними і повністю застосовуються.

Цей аспект має принципове значення для сучасних збройних конфліктів, у тому числі для конфлікту в Україні. Факт перебування в полоні не означає автоматичного звільнення від відповідальності за воєнні злочини. Водночас притягнення полоненого до відповідальності є законним лише за умови суворого дотримання процесуальних гарантій ЖК III. Судочинство, яке порушує ці гарантії, само по собі становить грубе порушення міжнародного гуманітарного права, класифіковане у статті 130 ЖК III як *grave breach* - серйозне порушення конвенції.

Стаття 130 ЖК III містить перелік дій, що кваліфікуються як «серйозні порушення» конвенції, тобто дії, за які держави-учасниці зобов'язані запровадити кримінальну відповідальність у своєму законодавстві і переслідувати або видавати осіб, яких підозрюють у їхньому вчиненні. Серед таких дій прямо вказані: умисне позбавлення полоненого права на справедливий і регулярний суд відповідно до ЖК III [60]. Це положення відіграє вирішальну роль для розуміння системи процесуальних прав: вони не є просто рекомендаційними стандартами чи м'якими зобов'язаннями. Їхнє грубе порушення є міжнародним злочином, що тягне кримінальну відповідальність.

Таке законодавче рішення відображає принципову позицію розробників конвенції: процесуальні права полоненого є невід'ємними і невідчужуваними. Держава, що тримає в полоні, не може посилається ані на складність конфлікту, ані на поведінку полоненого, ані на відсутність ресурсів як на виправдання позбавлення його цих прав. Відповідно до аналізу МКЧХ, порушення права на справедливий суд щодо полоненого є не лише міжнародно-правовим порушенням, а й кримінальним діянням, яке може стати предметом переслідування як на національному, так і на міжнародному рівні, у тому числі перед Міжнародним кримінальним судом за умови відповідності правилам юрисдикції [55].

Оновлений у 1977 році Додатковий протокол I до женевських конвенцій суттєво поглибив систему процесуальних гарантій для осіб, позбавлених волі в міжнародних збройних конфліктах. Стаття 75 Протоколу I закріплює «основні гарантії» для всіх осіб, які перебувають у владі сторони конфлікту, незалежно від того, чи мають вони статус полоненого за ЖК III. Ця норма надзвичайно важлива тим, що вона заповнює потенційні прогалини у захисті: якщо особа з певних підстав не отримала статусу військовополоненого (наприклад, унаслідок спірної ситуації щодо її правового статусу), вона все одно користується мінімальними процесуальними гарантіями за статтею 75 [27]. Стандарти статті 75 включають: право на повідомлення про

обвинувачення, право на захист, заборону катувань і примусових зізнань, принцип *ne bis in idem* та право на апеляцію.

Показово, що ці гарантії Додаткового протоколу I МКЧХ розглядає як такі, що відображають нині також норми звичаєвого міжнародного права, обов'язкові й для держав, які не ратифікували протокол [9]. Таким чином, система процесуальних прав, закладена у ЖК III і розвинена Протоколом I, сьогодні значною мірою є частиною загального міжнародного права, що не залежить від формального членства у конвенційних режимах.

Право на репатріацію за своєю природою є найбільш комплексним: ЖК III розрізняє безпосередню репатріацію та госпіталізацію в нейтральних державах (ст. 109-117, для тяжкопоранених і хворих) та загальну репатріацію після закінчення бойових дій (ст. 118) [2]. Стаття 118 ЖК III закріплює, що звільнення і репатріація здійснюються без зволікань після закінчення активних бойових дій. Аналіз наукових праць К. В. Громовенка та Я. С. Годжека засвідчує, що відповідне положення ЖК III є одним із найменш виконуваних у сучасних конфліктах, де зволікання з репатріацією стає звичайним явищем [19]. Попри те, що питання обміну полоненими прямо не регулюється ЖК III, держави виробили практику двосторонніх угод про обмін, яка є формою здійснення права на репатріацію. За даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, у 2024-2025 рр. в Україні повернуто з полону кілька тисяч захисників, однак тисячі бійців, у тому числі захисники «Азовсталі», залишаються в полоні вже більше трьох років [45].

Доктринальний аналіз прав військовополонених засвідчує, що, незважаючи на детальність нормативного регулювання, практична реалізація цих прав залежить від ефективності міжнародних механізмів контролю та від доброї волі держав-учасниць конфліктів. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні встановила, що 95% українських захисників, що повернулися з полону, зазнали тортур [42]. Такий рівень системних порушень не може бути пояснений одиничними відступами від стандартів: він свідчить про свідому державну політику Росії, спрямовану на ігнорування ЖК III.

Таким чином, основним викликом сучасності у сфері захисту прав полонених є не нестача нормативного регулювання, а відсутність ефективних механізмів примусового виконання норм МГП стосовно держави, яка систематично їх порушує [5, 20].

Узагальнюючи сказане, можна стверджувати, що сучасне поняття «військовополонений» є результатом тривалої нормативної еволюції, яка від ситуативних звичаєвих правил привела до деталізованого договірного режиму, закріпленого у ЖК III і ДП I. Права цієї категорії осіб охоплюють усі виміри людського існування в умовах позбавлення волі - від фізичної безпеки та матеріального забезпечення до процесуальних гарантій і права на повернення додому. Попри системний характер порушень у нинішньому конфлікті, саме нормативна повнота ЖК III забезпечує юридичне підґрунтя для притягнення порушників до відповідальності та зберігає стандарти, до яких апелюють міжнародні моніторингові органи.

2.2. Обов'язки держави, що утримує військовополонених, та гарантії їх захисту

Центральним принципом режиму військового полону є закріплений у ст. 12 ЖК III принцип державної відповідальності: відповідальність за поводження з військовополоненими несе держава, яка тримає їх у полоні, а не окремі особи, до рук яких безпосередньо потрапили полонені [2]. Практичне значення цього принципу полягає в тому, що держава не вправі перекладати відповідальність за порушення на своїх солдатів чи офіцерів, посиляючись на «перевищення наказу» або «індивідуальну жорстокість» - систематичні порушення є свідченням того, що відповідальність лежить на державному рівні. Саме цей принцип є нормативним підґрунтям для заяви держав-позивачів у рамках процедури між державних скарг та для цивільно-правових позовів за порушення МГП. Не менш важливо й те, що якщо полонених

передають іншій державі, яка не є учасницею ЖК III або не виконує її норм, держава-передавальник зобов'язана або відмовитися від передачі, або вжити заходів для забезпечення дотримання конвенційних стандартів [2].

Обов'язки держави, що утримує військовополонених, утворюють багаторівневу систему, яка може бути структурована за такими групами: персональна безпека та гідність; матеріальне забезпечення; реєстраційно-адміністративні обов'язки; забезпечення зв'язку з зовнішнім світом; обов'язки у сфері праці; судові гарантії; обов'язок забезпечення репатріації. Кожна з цих груп деталізована в конкретних статтях ЖК III і підкріплена відповідними санкціями за порушення.

Перша і найважливіша група - це обов'язки у сфері особистої безпеки та гідності. Відповідно до ст. 13 ЖК III держава, що тримає в полоні, зобов'язана поводитися з полоненими гуманно «за всіх обставин» [2]. Конкретним змістом наповнюють цей обов'язок статті, що забороняють тортури, жорстоке поводження та катування. Конвенція ООН проти катувань 1984 р. доповнює ці норми, встановлюючи абсолютну заборону катувань - без будь-яких винятків навіть у воєнний час [5]. Примусове зізнання, психологічний тиск, зловживання позбавленням сну, голодом або спрагою як методами допиту кваліфікуються як форми катування або нелюдського поводження. З огляду на практику поточного конфлікту, аналіз якої представлений у доповіді ООН [40], можна констатувати, що Росія систематично порушує цей фундаментальний обов'язок.

Матеріальні обов'язки держави-тримача охоплюють забезпечення полонених житлом, харчуванням, одягом та медичною допомогою. Ст. 15 ЖК III зобов'язує державу, що тримає в полоні, безоплатно забезпечувати утримання і медичну допомогу [2]. Норми ст. 25-26 встановлюють конкретні вимоги до приміщень (захист від вологи, опалення, освітлення) та харчування (відповідність кількісним і якісним нормам для підтримання здоров'я). За матеріалами моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Росія масово ігнорує ці норми, вдаючись до штучного голодування

полонених та ненадання медичної допомоги як методів тиску [42]. Натомість Україна дотримується цих стандартів: у п'яти таборах для військовополонених забезпечено триразове харчування, сезонний одяг, медичне обслуговування та можливість листування [26].

Реєстраційно-адміністративні обов'язки держави, що утримує полонених, відповідно до ЖК III включають:

- реєстрацію всіх захоплених полонених у реєстрах із зазначенням особистих даних, дати і місця захоплення та обставин взяття в полон (ст. 70 ЖК III) [2];
- негайне повідомлення держави, яку полонені представляють, через посередництво Центрального агентства з розшуку МКЧХ про взяття в полон усіх осіб, що перебувають під захистом Конвенції (ст. 122 ЖК III) [2];
- передачу будь-яких запитів і відомостей між полоненими та їхніми сім'ями без затримок через Центральне агентство з розшуку (ст. 122-123 ЖК III) [2];
- ведення Національного довідкового бюро, яке збирає і передає відомості про всіх захищених осіб та сприяє встановленню їх місцезнаходження (ст. 122-124 ЖК III) [2];
- повідомлення держави-покровительки та МКЧХ про будь-яке переміщення, захворювання, поранення або смерть полоненого (ст. 17, 70, 120 ЖК III) [2].

В Україні функцію Національного довідкового бюро виконує однойменна установа, підпорядкована Координаційному штабу з питань поводження з військовополоненими [39]. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2024 р. затверджено Положення про інформаційну систему з питань поводження з полоненими, яка забезпечує електронну взаємодію між усіма зацікавленими органами державної влади [39]. Таким чином, Україна здійснює комплексний підхід до нормативно-інституційного забезпечення виконання реєстраційних обов'язків, тоді як РФ свідомо

ухиляється від повідомлення Центрального агентства з розшуку МКЧХ про українських полонених.

Обов'язки у сфері праці полонених є нормативно найбільш деталізованою частиною ЖК III. Держава вправі залучати здатних до роботи полонених, крім офіцерів, до праці, але зобов'язана суворо дотримуватися встановлених обмежень. Роботи, дозволені для полонених, перелічені в ст. 50 ЖК III і охоплюють сільське господарство, будівництво та обслуговування таборів, транспорт, торгівлю, мистецтво, ремесла, побутові послуги [2]. Водночас ст. 52 забороняє нездорові і небезпечні роботи, а ст. 50 прямо виключає будь-які роботи, що пов'язані з воєнними операціями. Питання застосування цих обмежень є предметом наукової дискусії: Й. Пежич вказує, що тлумачення «робіт, пов'язаних із воєнними операціями» еволюціонує відповідно до сучасних форм збройного конфлікту [37].

Реалізація судових і дисциплінарних гарантій в умовах полону є одним із найбільш складних і суперечливих аспектів ЖК III. Відповідно до ст. 82-88 полонені підпорядковуються законам, статутам і наказам держави-тримача - але із суттєвими обмеженнями. Покарання, що застосовуються до полонених, не можуть бути жорсткішими за ті, що передбачені для аналогічних порушень, вчинених членами збройних сил держави-тримача [2]. Дисциплінарне стягнення не може перевищувати 30 днів карцеру. Накладення покарань без судового розгляду можливе лише за незначні дисциплінарні порушення і виключно на підставі наказу командира. Ст. 87 ЖК III прямо вказує, що смертна кара за вчинений до полону злочин може бути застосована лише з дотриманням передбачених гарантій - зокрема, суд не може призначити смертну кару без урахування обставин, що пом'якшують відповідальність, у тому числі відсутності громадянства держави-тримача та обставин, від яких особа не залежала [2].

Таблиця 2.3 - Матриця обов'язків держави, що утримує військовополонених,
за ЖК III 1949 р.

Сфера	Ключові обов'язки	Відповідна норма
Особиста безпека та гідність	Гуманне поводження; заборона тортур; заборона публічного використання; недискримінація; повага до особи та честі	Ст. 13, 14, 16 ЖК III [2]; ст. 1 Конвенції ООН проти катувань [5]
Матеріальне забезпечення	Достатнє харчування та питна вода; відповідне житло; сезонний одяг та взуття; безоплатна медична допомога та санітарні умови	Ст. 15, 25-32 ЖК III [2]
Реєстрація та адміністрування	Ведення реєстрів; повідомлення держави походження; ведення НДБ; передача кореспонденції	Ст. 70, 120-124 ЖК III [2]
Праця полонених	Дозвіл лише безпечних і передбачених законом робіт; заборона робіт, пов'язаних із воєнними операціями; оплата праці; безпечні умови	Ст. 49-57 ЖК III [2]
Зв'язок із зовнішнім світом	Забезпечення листування; надання посилок; допуск МКЧХ та держав-покровительок; дозвіл на відвідини	Ст. 69-77, 126 ЖК III [2]
Судові та дисциплінарні гарантії	Відповідність стандартів покарання нормам для власних військових; дотримання процесуальних гарантій при кримінальному переслідуванні; заборона подвійного покарання	Ст. 82-108 ЖК III [2]

Репатріація	Негайна репатріація тяжкопоранених та хворих; загальна репатріація після закінчення бойових дій без зволікань	Ст. 109-120 ЖК III [2]
-------------	--	------------------------

Складено автором на основі Женевської конвенції про поводження з
військовополоненими від 12 серпня 1949 р. [2]

Гарантії захисту прав військовополонених можна поділити на дві великі групи: внутрішні (національні) та зовнішні (міжнародні). Внутрішні гарантії - це ті механізми, що функціонують безпосередньо в межах держави-тримача і включають насамперед зобов'язання щодо криміналізації тяжких порушень ЖК III у внутрішньому законодавстві. Відповідно до ст. 129-131 ЖК III кожна держава-учасниця зобов'язана встановити кримінальне переслідування за так звані «тяжкі порушення» Конвенції, до яких належать навмисне вбивство, тортури, нелюдське поводження, нанесення шкоди здоров'ю, примус до служби у збройних силах противника, незаконне ув'язнення [2]. Принцип *universalis jurisdictionis* означає, що будь-яка держава-учасниця зобов'язана або переслідувати особу, підозрювану в таких злочинах, або видати її тій державі, яка має юрисдикцію. В Україні криміналізацію тяжких порушень ЖК III забезпечено ст. 438 Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за порушення законів і звичаїв війни [17].

Зовнішні гарантії формуються системою міжнародних механізмів, серед яких першорядну роль відіграють три: Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), держави-покровительки та міжнародні судові органи. Роль МКЧХ у забезпеченні дотримання норм ЖК III є унікальною - ця організація має статус нейтральної та незалежної гуманітарної інституції, якій надані особливі привілеї для здійснення наглядових функцій. Відповідно до ст. 126 ЖК III представникам і делегатам МКЧХ надається право відвідувати всі місця, де можуть перебувати полонені, зокрема місця інтернування,

ув'язнення та праці, а також проводити безперешкодні конфіденційні бесіди з полоненими [33].

Механізм контролю МКЧХ включає регулярні відвідини таборів, фіксацію умов утримання, конфіденційні доповіді безпосередньо урядам - без публікації у відкритому доступі. Саме конфіденційний характер доповідей МКЧХ є ціною, яку організація платить за доступ до полонених. Лише в разі системних порушень і невідреагування держави МКЧХ може публічно оголосити про своє занепокоєння. У контексті нинішнього конфлікту МКЧХ неодноразово виявляв стурбованість обмеженістю доступу до полонених. За 2024 рік організації вдалося відвідати лише кілька сотень полонених з обох сторін, тоді як тисячі так і не отримали відвідин [35]. У 2025 р. МКЧХ продовжує домагатися безперешкодного доступу до ув'язнених по обидва боки лінії фронту [35].

Інститут держав-покровительок, передбачений ст. 8-12 ЖК III, полягає в тому, що нейтральна держава бере на себе захист інтересів тієї воюючої сторони, яка не має власних дипломатичних представництв у країні противника [2]. Держави-покровительки мають право здійснювати відвідини таборів, вивчати умови утримання та вносити пропозиції на рівні урядів. Однак на практиці цей механізм майже не функціонує в сучасних конфліктах: сторони конфліктів рідко погоджуються на призначення держав-покровительок. У поточному конфлікті між Україною та Росією цей механізм офіційно не активовано, що посилює залежність від МКЧХ як єдиного незалежного моніторингового органу.

Важливим доповненням до механізмів ЖК III є Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. (ратифікований Україною у 2024 р.) [6], ст. 8 якого передбачає юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, у тому числі пов'язаних із порушенням прав полонених. До складу воєнних злочинів згідно з п. 2(а) ст. 8 Статуту включені навмисне вбивство, катування, нелюдське поводження, завдання великої шкоди здоров'ю та незаконне позбавлення волі полонених [6]. Ратифікація Римського статуту Україною

означає не лише підтвердження юрисдикції МКС, а й відкриває шлях для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, причетних до масових порушень прав українських полонених. Р. Крайєр зі співавторами підкреслює, що відповідальність командирів за злочини підлеглих у МКС є більш широкою, ніж у багатьох національних системах, що має вирішальне значення для систематичних порушень, зафіксованих у поточному конфлікті [34].

У системі міжнародних гарантій захисту прав військовополонених можна виокремити три рівні:

- конвенційний рівень - механізми ЖК III та ДП I, включаючи норми про тяжкі порушення та принцип *universalis jurisdictionis* [2, 4];
- рівень міжнародних організацій - МКЧХ як хранитель МПП і наглядовий орган, Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні, місія ОБСЄ [35];
- рівень міжнародного кримінального права - юрисдикція МКС щодо воєнних злочинів, у тому числі систематичних порушень прав полонених [6];
- двосторонній рівень - переговори та домовленості між державами щодо обміну полоненими, участь нейтральних посередників (Туреччина, ООН) [46, 48].

Особливий аспект гарантій захисту полонених становить заборона репресій, закріплена в ст. 13 ЖК III: жодні заходи у відповідь на дії противника не виправдовують погіршення ставлення до полонених [2]. Цей принцип відрізняє режим полону від загальних правил ведення воєнних дій, де принцип взаємності відіграє певну нормативну роль. Суворі заборона репресій означає, що навіть якщо противник порушує свої зобов'язання щодо власних полонених, держава-тримач не вправі погіршувати умови утримання «ворожих» полонених у відповідь. Ця норма є одним із наріжних каменів гуманітарного права і відображає його принципову відмінність від

традиційного публічного міжнародного права, де взаємність є звичним інструментом.

Слід окремо розглянути питання про гарантії в контексті передачі полонених. Стаття 12 ЖК III встановлює, що полонені можуть бути передані тільки державам, які є учасниками Конвенції та готові і здатні її виконувати [2]. Держава-передавальник несе субсидіарну відповідальність за дотримання стандартів, якщо держава-одержувач порушує Конвенцію. Наслідком цього є фактична заборона передачі полонених у «чорні діри» - в місця утримання, де відсутній будь-який контроль. Незважаючи на те, що практика таємного передання полонених у «чорні місця» (black sites) більш характерна для контртерористичних операцій, цей принцип вкрай актуальний і в традиційних конфліктах [37].

Розглядаючи конкретну практику виконання Україною своїх обов'язків як держави, що утримує полонених, необхідно відзначити, що держава послідовно вжила ряд нормативних і організаційних заходів із початку повномасштабного вторгнення 2022 р. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів від 5 квітня 2022 р. № 413 затверджено Порядок тримання військовополонених [8]. Постановою від 11 березня 2022 р. № 257 утворено Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими [8]. Постановою від 17 червня 2022 р. № 721 затверджено Порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період [8]. У 2024 р. зазначену систему доповнено інформаційною системою з питань поводження з полоненими, яка забезпечує електронну взаємодію між органами [39].

Інституційну систему поводження з військовополоненими в Україні утворюють такі органи:

- Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими (при Президентові України) - централізує питання обміну і звільнення полонених, формує відповідні

списки, координує взаємодію з МКЧХ та іноземними партнерами [29];

- Національне інформаційне бюро - виконує функції Довідкового бюро відповідно до вимог ст. 122 ЖК III, збирає та передає відомості про полонених з обох сторін [29];
- Державна кримінально-виконавча служба (у складі Міністерства юстиції) - безпосередньо забезпечує утримання полонених у п'яти спеціалізованих таборах [29];
- Офіс Уповноваженого Верховної Ради з прав людини - здійснює моніторинг дотримання прав полонених та приймає скарги [28];
- Офіс Генерального прокурора - веде облік зареєстрованих кримінальних правопорушень щодо прав полонених та здійснює їх досудове розслідування [42].

Питання відповідальності за порушення прав полонених має два виміри: індивідуальний та державний. На рівні індивідуальної відповідальності ст. 8 Римського статуту встановлює юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, а принцип командної відповідальності (ст. 28) означає, що командири несуть кримінальну відповідальність за злочини підлеглих, якщо вони знали або мали знати про них і не вжили заходів [6]. Вже з початку повномасштабного вторгнення МКС видав ордери на арешт осіб, причетних до воєнних злочинів на території України, і процес фіксації та документування злочинів триває. Щодо державної відповідальності, слід зазначити, що механізм міждержавних скарг за ЖК III лишається практично незастосованим. Більш перспективними видаються процедури ООН, зокрема механізм міждержавних скарг у Комітеті проти катувань [5].

Окремого розгляду заслуговує ситуація з примусово мобілізованими особами з тимчасово окупованих територій України. Ця категорія осіб є надзвичайно вразливою: потрапляючи в полон до Збройних Сил України, вони формально мають право на статус військовополоненого як члени збройних сил РФ, що воює, і хоча де-юре вони є громадянами України, фактично захоплені

зі зброєю проти своєї держави. М. І. Рудницьких аналізує цю колізію і вказує, що питання про одночасну наявність громадянства і статусу полоненого вирішується на користь статусу: відмова у наданні статусу полоненого власним громадянам держави-противника допускається, проте право на гуманне поводження в будь-якому разі зберігається [26]. Дана категорія осіб не лише є правовою «сірою зоною», а й відображає злочинний характер самого механізму примусової мобілізації, задокументованого доповіддю Генерального секретаря ООН [40].

Ширший погляд на систему гарантій захисту полонених дозволяє стверджувати, що нинішній стан є результатом структурного дисбалансу між нормативним рівнем, що залишається достатньо деталізованим, і рівнем виконання, де механізми примусу є вкрай слабкими. Дослідження О. Д. Добрянської, О. О. Пунди та Н. Б. Новицької переконливо доводить, що головним викликом сучасності є не дефіцит норм, а відсутність ефективних операційних механізмів, здатних змусити агресора виконувати свої гуманітарні зобов'язання [20]. Схожу позицію обстоює і М. Сассолі, який зазначає, що ефективність МГП залежить від наявності «реального, а не формального» зобов'язання держав дотримуватися норм [38]. Реформування системи виконання МГП, зокрема через посилення ролі міжнародних механізмів притягнення до відповідальності, є ключовим напрямком розвитку міжнародного гуманітарного права в пост-конфліктний і транзиційний періоди.

Розглядаючи механізм кримінальної відповідальності за порушення прав полонених, варто враховувати і доктрину звичаєвого МГП. Зведення норм звичаєвого МГП, розроблене МКЧХ, у нормі 87 фіксує: «Командири та інші вищі начальники зобов'язані запобігати порушенням МГП і, в разі потреби, карати за них». Норма 89 встановлює: «Вбивство, катування або нелюдське поводження з особами, які не беруть безпосередньої участі або перестали брати участь у бойових діях, заборонені». Ці норми відображають звичаєве міжнародне право, обов'язкове для всіх держав незалежно від факту

участі у відповідних договорах, і є застосовними до обох сторін нинішнього конфлікту.

Заслуговує окремої уваги питання про дотримання Конвенції ООН проти катувань 1984 р. стосовно полонених. Стаття 1 цієї Конвенції визначає катування як умисне заподіяння сильного болю або страждань державним посадовцем або за його підбурюванням чи згодою [5]. Вже саме по собі системне застосування тортур до полонених, зафіксоване Моніторинговою місією ООН, є достатньою підставою для визнання Росії відповідальною за порушення Конвенції проти катувань. Механізм Комітету ООН проти катувань та процедура розслідування згідно зі ст. 20 Конвенції є одним із небагатьох шляхів для фіксації системних порушень на міжнародному рівні. Проте слід враховувати, що Росія 2022 р. денонсувала низку міжнародних договорів у сфері прав людини, що ускладнює реалізацію цих механізмів.

На підставі здійсненого аналізу можна сформулювати такі узагальнення щодо системи обов'язків держави-тримача та гарантій захисту. По-перше, обов'язки держави-тримача за ЖК III носять абсолютний характер і не можуть бути анульовані навіть у відповідь на порушення противника - принцип заборони репресій є в цьому сенсі категоричним. По-друге, відповідальність держави-тримача є не лише юридичною, а й моральною: вона несе відповідальність за кожну особу, що потрапила під її владу незалежно від обставин. По-третє, система зовнішніх гарантій, що включає МКЧХ, механізми ООН і МКС, є достатньо розгалуженою, однак її ефективність суттєво знижується у випадках, коли держава-порушниця свідомо блокує доступ наглядових органів. По-четверте, наявність всеосяжного нормативного регулювання не є само по собі достатньою умовою для захисту прав полонених - необхідним є активне та наполегливе застосування всіх доступних механізмів юридичної відповідальності.

Аналіз зобов'язань держави, що утримує полонених, та гарантій їх захисту в контексті нинішнього збройного конфлікту між Україною та Росією ставить перед науковою спільнотою завдання пошуку нових, ефективніших

механізмів примусу до виконання норм МГП. Очевидно, що традиційні дипломатичні засоби виявилися недостатніми: Росія систематично і публічно ігнорує свої зобов'язання, при цьому продовжує бути формально пов'язаною ЖК III. Перспективним напрямком бачиться розвиток механізмів адресованих санкцій, у тому числі адресних заморозок активів і заборон на в'їзд стосовно посадовців, причетних до систематичних порушень прав полонених, та посилення систематичної документації порушень із метою підтримки майбутніх кримінальних переслідувань на всіх рівнях - від МКС до національних юрисдикцій третіх держав. Аналітична праця Н. В. Татаренко та Л. В. Котової у цьому зв'язку слушно акцентує увагу на необхідності переосмислення механізмів імплементації норм МГП у сучасних умовах [30].

Підсумовуючи, зазначимо, що другий розділ дав змогу провести системний аналіз як змісту правового статусу військовополоненого, так і системи обов'язків держави-тримача та гарантій захисту. Встановлено, що поняття «військовополонений» пройшло складний шлях нормативної еволюції і зараз закріплене в шести категоріях ст. 4 ЖК III та уточнене ДП I. Права полонених охоплюють широкий спектр від фундаментального права на гуманне поводження до конкретних матеріальних, трудових, комунікаційних і процесуальних прав. Обов'язки держави-тримача є дзеркальним відображенням цих прав і носять абсолютний характер. Система гарантій включає внутрішні механізми криміналізації порушень і зовнішні механізми у вигляді МКЧХ, міжнародних судових органів та ООН.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ

3.1. Дотримання Україною міжнародно-правових стандартів поводження з військовополоненими

Система міжнародно-правового регулювання статусу військовополонених сформувалася внаслідок тривалої еволюції гуманітарного права і набула завершеного вигляду з прийняттям Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (ЖК III), яка й дотепер залишається основним нормативним документом у цій сфері. Додатковий протокол I від 8 червня 1977 року суттєво розширив і уточнив коло осіб, що мають право на статус військовополоненого [5, 6]. Україна ратифікувала обидва документи, взявши на себе зобов'язання виконувати увесь комплекс вимог щодо утримання та захисту осіб, які потрапили під владу держави в умовах міжнародного збройного конфлікту [9].

Визначення поняття «військовополонений» у ст. 4 ЖК III охоплює кілька категорій осіб. До них відносять:

- особовий склад збройних сил воюючої сторони;
- членів ополчень і добровольчих загонів, які відповідають вимогам комбатанта;
- членів регулярних збройних сил, що підкоряються уряду, невизнаному державою-утримувачем;
- осіб, що супроводжують збройні сили без безпосередньої участі в бойових діях (кореспондентів, постачальників тощо);
- учасників стихійного народного спротиву (*levée en masse*), якщо вони відкрито носять зброю і дотримуються законів і звичаїв війни [36, 38].

На думку Т. Короткого, А. Галай та ін., яку наведено в посібнику «Міжнародне гуманітарне право», гуманне поводження з військовополоненими має розглядатися не лише як відсутність фізичного

насилюства, а й як позитивний обов'язок держави забезпечити необхідні матеріальні умови утримання, медичну допомогу та можливість підтримувати зв'язок із рідними [4]. Аналогічний підхід міститься в коментарі МКЧХ до статті 13 ЖК III, де гуманне поводження трактується як багатовимірне зобов'язання, що охоплює фізичний, психологічний та юридичний виміри захисту особи [38].

Відповідно до Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про застосування норм МГП у Збройних силах України» від 23 березня 2017 року № 164, вітчизняне законодавство містить детальну регламентацію поведінки військовослужбовців у питаннях поводження з полоненими. Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» від 26 січня 2022 року № 2010-IX додатково закріпив механізми державного захисту осіб, які перебувають або перебували в полоні [27].

На практиці Україна демонструє послідовну прихильність до виконання міжнародних зобов'язань, що підтверджується низкою задокументованих фактів. Відповідно до матеріалів Офісу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, російські військовополонені утримуються відповідно до вимог ЖК III: температурний режим у приміщеннях, розпорядок дня та медичне забезпечення відповідають конвенційним стандартам [20, 22]. Показово, що умови утримання полонених підтверджують і журналісти іноземних медіа, яким надається регулярний і погоджений доступ до місць утримання [20].

Міністерство юстиції України задокументувало такі основні показники дотримання стандартів поводження в таборах російських полонених станом на середину 2025 року, що наведені в таблиці 3.1.

Індикатори дотримання Україною стандартів ЖК III у поводженні з російськими військовополоненими (станом на 2025 р.)

Індикатор	Показник / характеристика
Листування з родиною	Понад 6 500 листів надіслано та отримано
Телефонний зв'язок	Понад 4 000 дзвінків
Посилки від родичів	Понад 6 500 посилок отримано
Доступ МКЧХ	Регулярні моніторингові візити
Медичне забезпечення	Стоматологічний кабінет, УЗД, флюорографія
Трудова зайнятість	6 днів на тиждень, оплата від 1 500 грн/міс.
Дозвілля	Бібліотека, спортзал, телебачення
Вибори довірених осіб	Таємне голосування кожні 6 місяців

Примітка. Складено за даними Міністерства юстиції України [18].

Як показано в таблиці 3.1, умови утримання відповідають ключовим вимогам ЖК III щодо матеріального забезпечення, зв'язку та представництва інтересів полонених. Особливо показовим є факт проведення таємних виборів довірених осіб, передбачених ст. 79 конвенції, - жест, що свідчить про інституційне, а не лише декларативне дотримання зобов'язань.

Принципово важливим для правової характеристики є те, що Україна забезпечує безперешкодний доступ Міжнародного комітету Червоного Хреста до всіх місць утримання. Відповідно до повідомлень Офісу Омбудсмана, жоден звільнений з українського полону російський військовослужбовець не заявляв про відсутність доступу МКЧХ або про застосування катувань [22]. Натомість перед кожним обміном полоненими співробітники Офісу Омбудсмана особисто спілкуються з полоненими, підтверджуючи гідне поводження [23].

До обов'язків, що накладаються на державу-утримувача відповідно до ЖК III, у контексті практики України можна віднести такі реалізовані заходи:

1. забезпечення належного харчування та санітарно-гігієнічних умов;
2. надання медичної допомоги, еквівалентної тій, що надається власним збройним силам;
3. повага до релігійних переконань та забезпечення можливості їх реалізації;

4. недопущення залякування, образ і публічного приниження;
5. збереження особистого майна та документів;
6. сповіщення через МКЧХ держав та родин про статус полоненого;
7. право на звернення зі скаргами до адміністрації табору та міжнародних організацій [6, 9].

Проте слід зазначити, що навіть найбільш сумлінне виконання зобов'язань державою-утримувачем не скасовує правового й етичного виклику, який виникає тоді, коли протилежна сторона конфлікту системно порушує ці самі стандарти. Асиметрія між підходами України та Росії до виконання Женевських конвенцій перетворилася на одну з характерних ознак цього збройного протистояння і заслуговує на окремий детальний аналіз.

Щоб повніше зрозуміти правову позицію України, необхідно звернути увагу й на проблему класифікаційного характеру. Відповідно до ЖК III, комбатант набуває статусу військовополоненого з моменту потрапляння під владу супротивника до остаточного звільнення та репатріації [1]. Конвенція, однак, не регулює процедуру обміну полоненими, що неодноразово ускладнювало переговорний процес. Україна у відповідь на потребу у координації заснувала спеціальний Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими - орган, що відповідає за облік, обмін та загальний захист прав полонених з обох сторін конфлікту [1].

Принагідно зауважити, що відповідно до ст. 5 ЖК III, у разі сумніву щодо статусу затриманої особи вона вважається військовополоненим доти, доки компетентний трибунал не визначить її статус. Ця норма є особливо актуальною у зв'язку з участю у конфлікті добровольчих формувань, бійців територіальної оборони та інших категорій, статус яких Росія намагається штучно оспорювати. Саме тому правова позиція України про визнання власних захисників комбатантами, що мають право на статус військовополонених, є нормативно обґрунтованою і міжнародно підтриманою [28, 32].

Підсумовуючи аналіз дотримання Україною міжнародних стандартів поводження з військовополоненими, можна констатувати, що держава послідовно виконує взяті на себе зобов'язання як у нормативній, так і в практичній площині. Верифікація умов утримання міжнародними організаціями, прозорість режиму, дотримання прав на листування та медичне забезпечення свідчать про системний характер дотримання ЖК III, а не про ситуативну демонстрацію поважного ставлення. Аналогічний висновок підтверджує й А. Шкарабан, констатуючи, що Україна забезпечила «виконання всіх обов'язків щодо військовополонених, які прописані в Женевських конвенціях» [36].

3.2. Порухення стандартів поводження з військовополоненими з боку Російської Федерації

Підхід Росії до поводження з українськими військовополоненими не лише суперечить вимогам ЖК III у більшості ключових аспектів, а й демонструє системний, свідомо організований характер порушень. Ця теза підтверджується численними доповідями Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ), матеріалами Офісу генерального прокурора України, доповідями Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та незалежними розслідуваннями правозахисних організацій.

Першою і найсерйознішою формою порушення є відмова у доступі МКЧХ до місць утримання українських захисників. ЖК III у ст. 126 прямо зобов'язує держави-учасниць надавати представникам Комітету необмежений доступ до всіх місць утримання полонених, право приватної розмови з ними та можливість переміщення без обмежень. Натомість, за даними генерального директора МКЧХ П'єра Крехенбюля, висловленими під час першого візиту до України у 2026 році, організація не має в Росії того рівня доступу, якого прагне [29]. Переважна більшість із 8 400 відвіданих з 2022 року полонених - ті, що перебувають на території України, а не у Росії [29].

Підтверджено, що Росія утримує українських військовополонених приблизно у 300 різних місцях, розташованих як на власній території та тимчасово окупованих землях України, так і в Білорусі. Полонені «спеціально розкидані по всій території рф - від європейської частини до Далекого Сходу», - наголосив представник Координаційного штабу Олег Гушин у 2025 році [2]. Подібна практика прямо порушує ст. 22 ЖК III, яка вимагає розміщувати табори лише у безпечних районах, але не забороняє їхнє надмірне розпорошення, проте у поєднанні з відмовою у доступі МКЧХ перетворюється на механізм цілеспрямованої ізоляції полонених від будь-якого зовнішнього контролю [8, 2].

Росія також системно відмовляється офіційно визнавати статус захоплених нею українців як військовополонених - посилаючись на те, що ніякої «війни» немає, а є лише «спеціальна воєнна операція». Ця позиція, задокументована Д. Лубінцем, має практичні правові наслідки: «Відсутність доступу МКЧХ заважає офіційно визнати факт перебування наших захисників у полоні, і автоматично через це ми не можемо юридично визнати факт полону» [37]. Маніпуляція термінологічним статусом конфлікту перетворилася на інструмент ухилення від конвенційних зобов'язань.

Катування і жорстоке поводження - чи не найдокладніше задокументована форма порушень. Спеціальна доповідка ООН з питань застосування тортур Еліс Джилл Едвардс ще 10 вересня 2023 року заявила, що 90% українських військовополонених під час перебування у російському полоні зазнавали тортур. Пізніші дані, опубліковані на початку 2026 року, свідчать, що цей показник зріс до 95% і вище: Д. Лубінець повідомив, що дані ООН підтверджують систематичні тортури щодо більш як 95% усіх полонених [19]. Свідчення звільнених детально описують такі методи: удари струмом, удавлення, позбавлення сну та їжі, стоячи тримали тижнями з руками, зафіксованими над головою, систематичні побиття на допитах, а також більш витончені форми психологічного тиску.

ММПЛУ зафіксувала ці порушення у звіті за грудень 2024 - травень 2025 років, констатувавши «масштабну й систематичну практику» катувань [39]. Визначення «систематична» має принципове значення: саме воно є одним із критеріїв кваліфікації діяння як злочину проти людяності відповідно до ст. 7 Римського статуту, а не лише як воєнного злочину.

Окремою і надзвичайно серйозною формою порушення є вбивства полонених у місцях утримання та безпосередньо на полі бою після капітуляції. Таблиця 3.2 ілюструє динаміку задокументованих страт українських військовополонених.

Таблиця 3.2

Динаміка задокументованих страт українських військовополонених (2022-2026 рр.)

Період	Кількість задокументованих страт	Джерело
До листопада 2024 р.	177 підтверджених	Омбудсман Д. Лубінець
3 серпня по кінець 2024 р.	79 (підтверджені ООН)	МЗС України, УВКПЛ ООН
До кінця травня 2025 р.	Понад 206 смертей	Associated Press
До кінця 2025 р.	337 задокументованих вбивств	Рада ООН, виступ Лубінця
Лютий 2026 р.	Нові докази (переписки генерала Демурчієва)	Радіо Свобода / Схеми

Примітка. Складено за даними [4, 13, 19, 31].

Дані, наведені в таблиці 3.2, відображають лише задокументовані та підтверджені випадки - реальна кількість жертв може бути значно більшою через відсутність доступу слідчих до місць скоєння злочинів. Як наголосив у 2025 році очільник профільного департаменту Офісу генерального прокурора Ю. Белоусов, «катування українських полонених у російських місцях несвободи стає системним і свідчить, що це невіддільна складова політики Росії» [4].

Документальним підтвердженням навмисного характеру злочинів стали матеріали, опубліковані у лютому 2026 року проектом «Схеми» Радіо Свобода: масив переписок генерал-майора Збройних сил Росії Романа Демурчієва містить відео катувань і вбивств українських полонених, якими він ділився з підлеглими [29]. Зафіксований у ньому наказ «не брати полонених» є прямим доказом того, що страти були не самодіяльністю окремих військових, а усвідомленою командирською настановою. На думку М. Сибіги, голови МЗС України, «воєнні злочини ворога можуть бути однією з найбільших кампаній умисного вбивства військовополонених у сучасній історії» [13].

Структурно основні форми порушень Росією ЖК III можна систематизувати таким чином:

1. **Відмова у доступі МКЧХ** - порушення ст. 126 ЖК III; ні на один із підтверджених місць утримання в Росії МКЧХ не мав повноцінного доступу, 40% звільнених з полону мали статус «зниклих безвісти», оскільки Росія не підтвердила їхній полон [23];
2. **Невизнання статусу військовополоненого** - порушення ст. 4-5 ЖК III; Росія кваліфікує збройний конфлікт як «СВО», відмовляючись визнавати засади, передбачені для міжнародних збройних конфліктів [37];
3. **Систематичні катування** - порушення ст. 13 ЖК III та норм звичаєвого МПП; понад 95% звільнених свідчать про тортури [19];
4. **Позасудові страти** - порушення ст. 13 ЖК III та норми звичаєвого права, яка забороняє вбивство полонених; задокументовано 337 випадків [19];
5. **Утримання у неналежних умовах** - порушення ст. 22-28 ЖК III щодо розміщення та санітарних норм; частина полонених утримувалася в ізоляторах тимчасового тримання, СІЗО і кримінальних колоніях на Уралі та Далекому Сході [2];
6. **Блокування листування і зв'язку** - порушення ст. 70-77 ЖК III; Росія максимально блокує листування полонених із родинами [2];

7. **Переслідування у сфабрикованих кримінальних справах** - порушення ст. 84-108 ЖК III щодо судового процесу; станом на листопад 2025 року 572 українських ВП засуджено у сфабрикованих справах [12];

8. **Утримання поза межами окупованих територій** - порушення ст. 19 ЖК III; полонені переводяться вглиб Росії, аж до Далекого Сходу [2].

Особливу увагу привертає практика страт безпосередньо у зоні бойових дій після капітуляції - коли полонений ще навіть не встигає набути повноцінного юридичного статусу військовополоненого. Серед найрезонансніших задокументованих випадків: страта 16 полонених поблизу сіл Миколаївка та Сухий Яр у Донецькій області 1 жовтня 2024 року, зафіксована на відео, де чітко видно, як чоловіки виходять із лісосмуги з піднятими руками й потрапляють під вогонь [28]; масовий розстріл шістьох полонених поблизу Гуляйполя у листопаді 2025 року; розстріл чотирьох полонених поблизу П'ятихаток Запорізької області у квітні 2025 року, який АР оприлюднило з відеодоказами [13].

Злочинна кваліфікація описаних дій не викликає сумнівів. Ст. 130 ЖК III прямо відносить умисне вбивство полонених до «серйозних порушень» конвенції, що підлягають універсальній кримінальній юрисдикції. З точки зору звичаєвого МГП, норма 89 МКЧХ щодо заборони вбивства осіб *hors de combat* (поза боєм) є абсолютною і не допускає жодних винятків. Саме тому опубліковані аудіозаписи, де російський офіцер наказує не брати полонених, а вбивати їх, - є не просто обтяжуючою обставиною, а доказом прямого наміру [21], що суттєво впливає на кваліфікацію злочину й перелік осіб, що підлягають переслідуванню.

3.3. Воєнні злочини, скоєні проти українських військовополонених: проблеми притягнення до кримінальної відповідальності

Питання кримінальної відповідальності за злочини проти українських військовополонених є одним із найскладніших не лише з практичної, а й із

суто правової точки зору. Його складність визначається сукупністю чинників: особливостями юрисдикції міжнародних кримінальних органів, конкуренцією між принципом доповнюваності й суверенітетом держав, неможливістю доступу слідчих до місць злочинів на окупованих і власне російських територіях, а також темпами, з якими документуються злочини, явно не відповідають темпам їхнього розслідування.

Відправною точкою у дискурсі міжнародної кримінальної відповідальності є Римський статут, що є підставою для діяльності Міжнародного кримінального суду (МКС). Після тривалого зволікання 21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут, і з 1 січня 2025 року Україна стала 125-ю державою-учасницею МКС [16]. Ця подія відкрила нові можливості для кримінального переслідування, хоча й принесла низку юридичних нюансів, пов'язаних із заявою за ст. 124 щодо тимчасового вилучення юрисдикції суду за воєнними злочинами строком на 7 років.

Ще до формальної ратифікації МКС здійснював розслідування по Україні на підставі двох заяв про визнання юрисдикції, поданих Верховною Радою у 2014 та 2015 роках. 1 березня 2022 року прокурор Карім Хан ініціював повноцінне розслідування, а 39 держав підтримали це звернення [24]. З того часу Суд видав кілька ордерів на арешт:

- 17 березня 2023 р. - ордер на арешт В. Путіна та М. Львової-Белової (викрадення дітей);
- 5 березня 2024 р. - ордер на арешт С. Кобилаша та В. Соколова (удари по цивільній інфраструктурі);
- 25 червня 2024 р. - ордер на арешт колишнього міністра оборони С. Шойгу та начальника Генштабу В. Герасимова (удари по цивільній інфраструктурі);
- до кінця 2025 р. загалом видано щонайменше шість ордерів [15, 24].

Незважаючи на значний обсяг зібраних доказів, притягнення конкретних осіб до відповідальності за злочини проти українських військовополонених

стикається з цілою системою правових і практичних бар'єрів. Для їх аналізу доцільно структурувати перешкоди за рівнями.

Процесуальні перешкоди. МКС не розглядає справи заочно - для початку судового процесу необхідна фізична присутність обвинуваченого. Відповідно, незважаючи на наявність ордерів на арешт, всі справи залишаються на досудовій стадії [15]. Росія не є державою-учасницею Римського статуту, тому не має юридичного обов'язку виконувати ордери на арешт. Прецедент з Монголією, яка у вересні 2024 року допустила Путіна на свою територію без арешту, та наступне рішення МКС про порушення Монголією ст. 87 Статуту демонструє обмеженість виконавчого механізму [24].

Окремою процесуальною проблемою є кваліфікація дій як злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС. Страти полонених відповідають складу воєнного злочину за ст. 8(2)(a)(i) Римського статуту (умисне вбивство). Систематичні катування відповідають водночас воєнним злочинам (ст. 8) і злочинам проти людяності (ст. 7). Проте встановлення командної відповідальності (статті 25, 28) у конкретних справах вимагає доведення ланцюжку наказів, що за відсутності доступу до документів збройних сил Росії є технічно надскладним завданням [15, 16].

Доказові перешкоди. Більшість злочинів проти українських ВП скоєна на окупованих територіях або в глибині Росії. Слідчі України не мають фізичного доступу до місць злочинів. Свідки або перебувають у полоні, або повернулися з нього з психологічними травмами, що ускладнює отримання показань. Росія не допускає міжнародних слідчих до місць утримання, а огляд тіл повернутих загиблих показує, що «Росія вказує хворобу причиною смерті, закатованим українським військовополоненим, коли повертає їхні тіла» [12].

Водночас з'являються нові форми доказової бази - зокрема, відеозаписи страт, поширені в соціальних мережах самими ж окупантами, матеріали перехоплень, переписки командирів. Саме завдяки цьому масиву переписок генерала Демурчієва у лютому 2026 року вперше отримано пряме

документальне підтвердження командирського знання і схвалення вбивств [29]. Такі матеріали є достатньою доказовою основою для кримінального переслідування, але їхня допустимість у суді вимагатиме окремого процесуального підтвердження.

Виконавчі перешкоди. Навіть якщо МКС або інший міжнародний трибунал винесе обвинувальний вирок, виконати його без фізичного затримання засудженого неможливо. Зафіксовані у 2025 р. санкції Президента США проти МКС після видачі ордерів щодо Ізраїлю ілюструють вразливість суду щодо політичного тиску, хоча й не стосуються прямо справи України. Ці обставини роблять перспективи виконання вироків щодо конкретних виконавців і командирів середньої ланки вкрай нечіткими в короткостроковому горизонті [15, 24].

Поряд із механізмом МКС існує паралельний шлях: національне кримінальне переслідування. Відповідно до змін у Кримінальному кодексі України, які набрали чинності з 1 січня 2025 року, термін «порушення законів та звичаїв війни» замінено на «воєнні злочини» та введено окрему статтю про злочини проти людяності [15]. Офіс генерального прокурора розслідує понад 160 000 проваджень за ознаками воєнних злочинів. Щодо злочинів проти українських ВП відкрито спеціальні провадження, зокрема за фактом теракту в Оленівці.

Теракт в Оленівці заслуговує на окремий детальний правовий аналіз як найбільш задокументована подія масового знищення полонених. В ніч з 28 на 29 липня 2022 року в бараці виправної колонії № 120 в окупованому селищі Оленівка Донецької області стався вибух: загинуло щонайменше 53 українських захисники, переважно бійці «Азовсталі», й ще близько 130 отримали поранення. Характер пошкоджень, підтверджений незалежною криміналістичною експертизою СБУ, свідчить про застосування реактивного термобаричного гранатомета [10, 35].

Структуру подій навколо теракту в Оленівці та стану розслідування наведено в таблиці 3.3.

Хронологія подій та стан розслідування теракту в Оленівці (2022-2026 рр.)

Дата	Подія / Процесуальна дія
28-29 липня 2022 р.	Вибух у бараці колонії №120: загинуло 53 особи, поранено 130
3 серпня 2022 р.	Ген.сек. ООН оголосив про формування місії для розслідування
Серпень 2022 р.	МКЧХ не відвідав місце теракту попри неодноразові запити
25 липня 2023 р.	ООН підтвердила: вибух не від ракети HIMARS
4 жовтня 2023 р.	УВКПЛ опублікував звіт: термобарична зброя, удар зсередини/зі сходу
10 грудня 2024 р.	НГО передали до МКС повідомлення щодо воєнного злочину
2025-2026 рр.	Розслідування ОГП триває; РФ не допускає слідчих і МКЧХ до колонії

Примітка. Складено за даними [10, 30, 34, 35].

Як показано в таблиці 3.3, теракт в Оленівці залишається без покарання, хоча правова кваліфікація дій як умисного вбивства полонених є очевидною. ООН підтвердила, що вибух був спричинений не ракетою HIMARS – версія, яку активно просувала Росія, спростована [34]. Однак через відмову у доступі міжнародних слідчих до місця злочину повна криміналістична картина досі не встановлена.

З погляду міжнародного кримінального права теракт у Оленівці може бути кваліфіковано за декількома складами: умисне вбивство полонених (ст. 130 ЖК III), ненадання медичної допомоги (свідки повідомляють, що допомогу не надавали щонайменше три-п'ять годин), а також можливе знищення доказів тортур, яке, на думку частини адвокатів, і могло бути справжньою метою злочину [35, 30]. Підготовка до цього злочину (переведення 193 захисників до нещодавно відремонтованого бараку напередодні вибуху) додатково свідчить про його спланований характер.

Ключовою проблемою у розслідуванні залишається вказана вище неможливість доступу слідчих до місця злочину. Представники Офісу

омбудсмана неодноразово запитували доступ і до місця події, і до матеріалів розслідування, проте Росія жодного разу не відповіла позитивно [34]. Місія ООН жодного разу не ознайомилася з українськими доказовими матеріалами. До МКС справу у вигляді формального повідомлення передали правозахисні організації лише у грудні 2024 року – через два з половиною роки після злочину [35].

Серед комплексу правових проблем у галузі кримінального переслідування за злочини проти українських ВП у 2025-2026 роках можна виокремити такий перелік:

1. відсутність у КК України до кінця 2024 р. повноцінної кодифікації міжнародних злочинів у розумінні Римського статуту;
2. відсутність станом на початок 2026 р. жодного кримінального провадження за новою статтею «злочини проти людяності»;
3. обмеженість механізму кримінального переслідування МКС принципом доповнюваності (комплементарності): суд може діяти лише тоді, коли держава «не бажає або не здатна» розслідувати;
4. нездатність МКС розглядати справи заочно, яка унеможливило безпосереднє притягнення до відповідальності навіть при наявності доказів;
5. відмова Росії визнавати юрисдикцію МКС і виконувати видані ордери на арешт;
6. практичний колапс виконавчого механізму МКС у частині зобов'язання держав-учасниць здійснювати арешти (прецедент Монголії);
7. відсутність самостійної юрисдикції МКС щодо злочину агресії проти держави, яка не ратифікувала Статут, - на Росію ця юрисдикція не поширюється;
8. необхідність створення Спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії, ініціатива щодо якого отримала підтримку 41 держави, але станом на початок 2026 р. не реалізована [15, 16].

Попри всі ці перешкоди, є підстави стверджувати, що повна безкарність виконавців і командирів є не неминуchoю, а лише відкладеною в часі

реальністю. Дев'ятого липня 2025 року Велика палата ЄСПЛ ухвалила рішення у справі «Україна та Нідерланди проти Росії», яким сформовано цілісну правову картину відповідальності Росії за системні злочини. Це рішення за своїм значенням виходить далеко за межі конкретних справ і формує доктринальну основу для подальшого переслідування [15]. Злочини проти полонених, задокументовані ММПЛУ, слугуватимуть доказовою базою для розслідувань, які тривають у МКС, а також для будь-якого трибуналу, що може бути створений після завершення конфлікту.

Наявність прямих наказів на вбивство полонених, відеодоказів страт і матеріалів переписки командирів утворює ту доказову базу, яка в практиці міжнародних кримінальних трибуналів вважається достатньою для обвинувачення. Трибунали для Руанди й колишньої Югославії засудили осіб за схожими злочинами на підставі значно меншого обсягу документальних свідчень. Тому довгострокова перспектива правосуддя не є безнадійною – вона потребує стратегічного терпіння і консолідованих міжнародних зусиль.

Основним проблемним питанням, є визначення статусу найманців у Міжнародному гуманітарному праві та порядку притягнення їх до відповідальності.

Відповідно до п. 2 ст. 43 Протоколу I особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного й духовного персоналу, про який ідеться у ст. 33 III Женевської конвенції), є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях. У випадку взяття в полон вони набувають статусу військовополонених та не можуть піддаватися судовому переслідуванню чи покаранню тільки за те, що вони брали участь у воєнних діях. Отже, основною ознакою комбатанта є його перебування у збройних силах.

Пункт 2 ст. 43 Протоколу I визначає, що збройні сили сторони, що перебуває в конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона

представлена урядом чи владою, невизнаними супротивною стороною. Такі збройні сили підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка забезпечує додержання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів.

Також міжнародне гуманітарне право визнає комбатантами: 1) жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони мають зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни, однак лише на період, необхідний для того, щоб відбити напад (п. 6 ст. 4а III Женевської конвенції); 2) членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; с) вони носять зброю відкрито; d) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни (п. 2 ст. 4а III Женевської конвенції) [6]. Наведене формулювання ст. 4а III Женевської конвенції дуже серйозно критикувалося правниками з посиленням на ту обставину, що умова додержання законів та звичаїв війни має дискримінаційний характер порівняно з особами із складу збройних сил, для яких статус комбатанта не пов'язується із вказаною умовою. Ці зауваження були враховані у Протоколі I, відповідно до п. 1 ст. 43 якого збройні сили сторони, що перебуває в конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом чи владою, не визнаними супротивною стороною; такі збройні сили підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка забезпечує додержання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів.

Таким чином, комбатанти можуть бути як суб'єктом кримінальної відповідальності, так і об'єктом захисту міжнародного гуманітарного права і національного кримінального законодавства.

Зовсім інша ситуація має місце з іншими особами, які не є комбатантами, але беруть участь у збройному конфлікті. У доктрині міжнародного права до таких осіб часто застосовують термін «незаконні комбатанти». Ці особи не є об'єктами захисту ані міжнародного гуманітарного права, ані національного кримінального законодавства, а є винятково суб'єктами кримінальної відповідальності за вчинені ними протиправні дії за нормами національного законодавства. Зокрема мова йде про осіб, які мають неоднозначний статус у міжнародному гуманітарному праві – шпигунів та найманців. Із аналізу IV Гаазької конвенції «Про закони та звичаї сухопутної війни» та Протоколу I до Женевських конвенцій можна зробити висновок, що шпигун – це особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває у стані конфлікту, яка, діючи таємним способом або використовуючи вигадані приводи, збирає відомості в районі воєнних дій цієї сторони з подальшим наміром повідомити їх супротивній стороні. Разом з тим шпигунство як отримання прихованими методами таємної військової та політичної інформації або відомостей про супротивника не суперечить принципам права збройних конфліктів, тому не є забороненим видом військової діяльності. При цьому необхідно відрізняти два подібні, але, тим не менше, різні поняття: «шпигун» та «військовий розвідник». Так, виходячи зі змісту ст. 46 Протоколу I не є шпигуном особа із складу збройних сил — сторони, що перебуває в конфлікті, яка від імені цієї сторони збирає або намагається зібрати на території, що контролюється супротивною стороною, якщо діючи таким чином вона носить формений одяг своїх збройних сил, не діє обманним шляхом або навмисно не вдається до таємних методів. При цьому відповідно до приписів IV Гаазької конвенції шпигунами не вважаються військові або цивільні особи, які відкрито виконують свої обов'язки, пов'язані з передачею депеш за призначенням до місця дислокації власної армії чи армії супротивника. Особливо важливим є

те, що в разі попадання до полону супротивної сторони військовий розвідник має статус військовополоненого, натомість шпигун при його затриманні такого статусу не набуває. І, відповідно, несе відповідальність за нормами національного законодавства. Норми вітчизняного законодавства передбачають кримінальну відповідальність за шпигунство. Так, ст. 114 розділу I «Злочини проти основ національної безпеки України» КК України визначає шпигунство як передачу або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства. Але слід звернути увагу, що приписи цієї норми мають загальний характер, незалежно від часу (тобто в мирний час чи в ході військових дій) вчинення шпигунства, тобто здійснення цих протиправних під час міжнародного збройного конфлікту жодним чином не впливає на правову кваліфікації діянь особи, яка їх вчинила.

На нашу думку, є необхідність у внесенні змін до кримінального законодавства в цій частині, зокрема, встановити у вищеназваній ст. 114 КК України шпигунство під час військових дій як обтяжуючу покарання обставину, оскільки такі дії є більш суспільно небезпечними, а тому потребують посилення покарання за їх вчинення. Що стосується найманців, то найманець, як і шпигун, не є комбатантом та не має статусу військовополоненого. Відповідно до ст. 47 Протоколу I найманець – це будь-яка особа, яка: а) спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб брати участь у збройному конфлікті; б) фактично бере безпосередню участь у воєнних діях; с) бере участь у воєнних діях, керуючись, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду, і якій дійсно було обіцяно стороною або за дорученням сторони, яка перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз правового статусу військовополонених у російсько-українському збройному конфлікті дозволяє сформулювати низку узагальнених висновків, що мають як академічний, так і прикладний вимір.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що інститут військовополонених є одним із ключових елементів міжнародного гуманітарного права, розвиток якого відбувався шляхом поступового розширення кола захищених осіб, посилення гарантій їх захисту та формування механізмів міжнародної відповідальності.

Визначено, що сучасна система правового регулювання статусу військовополонених базується на положеннях Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них, однак її ефективність значною мірою залежить від добросовісності держави, яка утримує військовополонених.

Доведено, що у межах збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією мають місце системні порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо поводження з військовополоненими, які носять масовий та системний характер.

Обґрунтовано, що такі дії можуть кваліфікуватися не лише як воєнні злочини, а й як злочини проти людяності за наявності відповідних ознак.

Встановлено, що існуючі міжнародно-правові механізми контролю за дотриманням прав військовополонених є недостатньо ефективними, що зумовлює необхідність їх удосконалення.

З метою підвищення ефективності захисту військовополонених запропоновано:

1. Запровадити уніфікований механізм документування воєнних злочинів.
2. Ініціювати створення механізму примусового доступу міжнародних організацій до місць утримання полонених.

3. Удосконалити міжнародно-правове регулювання статусу осіб у гібридних конфліктах.

4. Розширити практику кваліфікації злочинів як злочинів проти людяності.

5. Посилити імплементацію норм МГП у національне законодавство України.

Таким чином, удосконалення правового механізму захисту військовополонених є необхідною умовою забезпечення ефективності міжнародного гуманітарного права в умовах сучасних збройних конфліктів.

На підставі опрацьованих теоретичних і фактичних матеріалів приймаємо такі концептуальні положення:

1. Міжнародно-правова система захисту військовополонених, сформована Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковим протоколом I 1977 року, залишається юридично актуальною нормативною базою, однак її практична ефективність прямо залежить від доброї волі держав-учасниць конфлікту. Відсутність самовиконуваних механізмів примусу перетворює конвенційні зобов'язання лише на договірні взяті зобов'язання без гарантованого виконання.

2. Україна у досліджуваний період демонструє послідовне і системне дотримання вимог ЖК III щодо утримання, медичного забезпечення, зв'язку та моніторингу умов тримання полонених. Регулярний доступ МКЧХ і незалежних спостерігачів, документально підтверджений Офісом Омбудсмана і Міністерством юстиції, є об'єктивним критерієм відповідності.

3. Практика Російської Федерації щодо поводження з українськими військовополоненими являє собою системний і свідомо організований комплекс порушень ЖК III: відмова у доступі МКЧХ до місць утримання, невизнання статусу полонених, масові катування (понад 95% звільнених), позасудові страти (понад 337 задокументованих вбивств) і переслідування у сфабрикованих справах (572 особи). Системний характер порушень

підтверджений незалежними доповідями ООН і матеріалами переписки офіційних осіб ЗС Росії.

4. Теракт в Оленівці у липні 2022 року є найбільш задокументованим одиничним злочином масового вбивства українських полонених, правова кваліфікація якого як умисного вбивства осіб *hors de combat* підтверджена як висновками ООН, так і криміналістичними експертизами. Відсутність виконання вироку і триваюча безкарність виконавців і організаторів є серйозним викликом для системи міжнародного кримінального правосуддя.

5. Ратифікація Україною Римського статуту МКС у серпні 2024 року і набуття повноцінного членства з 1 січня 2025 року відкрили нові можливості у боротьбі з безкарністю. Однак практичне притягнення до відповідальності стримується такими системними проблемами: відмовою Росії від членства в МКС, неможливістю заочного розгляду в Суді, відсутністю виконавчого механізму, колізіями юрисдикції та недоступністю місць злочинів для слідчих.

6. Подальшу перспективу роботи у цьому напрямі вбачаємо у дослідженні механізмів створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії, аналізі рішення ЄСПЛ «Україна та Нідерланди проти Росії» і розробці нових міжнародно-правових інструментів, здатних забезпечити реальне, а не лише декларативне правосуддя за злочинами проти військовополонених.

Результати аналізу засвідчили наявність глибокого дисбалансу між нормативними вимогами ЖК III і їхньою практичною реалізацією у конфлікті між Україною та Росією. Між засудженням злочинів і покаранням за них пролягає широка прірва, яку міжнародне право поки що не має достатніх інструментів для подолання в режимі реального часу. Тим не менш, накопичена доказова база, перші ордери на арешт МКС і консолідована позиція демократичних держав утворюють передумови для того, щоб справедливість, навіть відкладена, врешті-решт відбулася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Міжнародно-правові акти

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. Дата набрання чинності для України: 24.08.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
2. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977. Набуття чинності для України: 25.07.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
5. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
6. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III) від 08.12.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text
8. Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War of 12.08.1949. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/geneva-convention-relative-treatment-prisoners-war>

9. Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12.08.1949. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf

II. Національне законодавство

10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

11. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

12. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей : Закон України від 26.01.2022 № 2010-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

13. Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України : Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

III. Наукові праці

14. Арзуманов Г. Л., Туманянц А. Р. Щодо еволюції поняття «військовополонений» та правил поводження з військовополоненими: історико-правове дослідження. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 85. Ч. 4. С. 18–23.

15. Вознюк А. А., Письменський Є. О. Передача засудженого для обміну як військовополоненого: кримінально-правові аспекти звільнення від відбування покарання. Київський часопис права. 2022. № 3. С. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.3.17>

16. Ганенко І. С. Правовий статус військовополонених в умовах воєнного конфлікту. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 3. С. 86–92.
17. Гнатовський М. М., Короткий Т. Р., Кориневич А. О., Лисик В. М., Поєдинок О. Р., Хендель Н. В. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / за ред. Т. Р. Короткого. Київ ; Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини ; Фенікс, 2016. 145 с.
18. Годжек Я. С. Правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві. Право та державне управління. 2021. № 4. С. 6–12.
19. Громовенко К. В., Годжек Я. С. Поняття гарантій статусу військовополонених в міжнародному праві. Альманах міжнародного права. 2022. Вип. 28. С. 43–51.
20. Добрянська О. Д., Пунда О. О., Новицька Н. Б. Правове положення військовополонених у міжнародному гуманітарному праві: досвід російсько-української війни. Ірпінський юридичний часопис. 2023. Вип. 2 (11). С. 157–169. DOI: 10.33244/2617-4154.2(11).2023.157-169
21. Дубова К. О., Достдар Р. М. Правовий статус військовополонених: теоретичний аналіз міжнародного гуманітарного права. Академічні візії. 2026. № 51. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2798>
22. Жаровська І., Шевчук Я. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2023. Т. 10. № 4 (40). С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2023.40.020>
23. Каптан М. Реалізація міжнародно-правових норм щодо поводження з військовополоненими під час відсічі широкомасштабної збройної агресії рф проти України. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. 2024. № 2 (81). С. 24–33. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-2-81/24-33>

24. Короткий Т., Галай А., Єлігулашвілі М., Заворотько І., Пашковський М., Пузирний В., Хендель Н. Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Держ. кримінал.-викон. служби України / за заг. ред. Т. Короткого. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 236 с.
25. Курилюк Ю. Б. та ін. Міжнародне гуманітарне право на захисті військовополоненого: запитання побратимів - відповіді правників : навч. посіб. / за заг. ред. В. С. Нікіфоренка. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2024. 86 с.
26. Рудницьких М. І. Правовий статус військовополонених з числа примусово мобілізованих осіб з тимчасово окупованих територій. Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 155–157.
27. Серватюк Л. В. Міжнародні стандарти, що визначають правовий статус військовополонених. Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 158–162.
28. Степанюк А. Ф. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими та порядок тримання військовополонених в Україні. Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 171–175.
29. Сюрачик В. Г. Правовий статус військовополоненого за міжнародним і національним законодавством. Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 176–182.

30. Татаренко Н. В., Котова Л. В. Проблеми імплементації норм міжнародного гуманітарного права щодо правового статусу військовополонених. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2023. Вип. 3. С. 72–82.
31. Шкарабан А. В. Поняття, ознаки та правовий статус військовополоненого за міжнародним правом. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. № 4 (82). Т. 2. С. 45–53.
32. Шут В. О., Ганенко І. С., Ярланська М. І. Женевські конвенції та новітні технології війни: проблеми ефективного правового застосування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 87. Ч. 4. С. 224–230. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.35>
33. Crawford E. Identifying the Enemy: Civilian Participation in Armed Conflict. *International Review of the Red Cross*. 2015. № 97 (900). P. 1507–1511. DOI: <https://doi.org/10.1017/S181638311600031X>
34. Cryer R., Robinson D., Vasiliev S. *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*. 4th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108680455>
35. Dörmann K., Doswald-Beck L., Kolb R. *Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: Sources and Commentary*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511495144>
36. Galan A. Crime of Aggression: A Commentary, edited by Claus Kreß and Stefan Barriga. *International Criminal Law Review*. 2020. № 20. P. 395–404. DOI: <https://doi.org/10.1163/15718123-02002008>
37. Pejic J. Procedural principles and safeguards for internment/administrative detention in armed conflict and other situations of violence. *International Review of the Red Cross*. 2005. Vol. 87 (858). P. 375–391.
38. Sassòli M. *International Humanitarian Law: Rules, Controversies, and Solutions to Problems Arising in Warfare*. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2019. 720 p. DOI: <https://doi.org/10.24425/pyil.2020.134486>

39. Solis G. D. The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108917797>

IV. Доповіді та офіційні документи

40. Поводження з військовополоненими та особами, які припинили участь у воєнних діях, в контексті збройного нападу російської федерації на Україну 24 лютого 2022 року - 23 лютого 2023 року : Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-10/23-03-24-ukraine-thematic-report-pows-ukr.pdf>

41. The Geneva Conventions and their Commentaries. International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.icrc.org/en/law-and-policy/geneva-conventions-and-their-commentaries>

42. Офіс Генерального прокурора : офіційний сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

V. Інтернет-ресурси

43. Звіт ООН: українські військовополонені зазнають катувань та жорстокого поводження на всіх етапах полону в рф. Радіо Свобода. 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-viyskovopoloneni-katuvannya-rf/33143214.html>

44. Катриченко Т. 2 роки після «Азовсталі»: яка доля полонених оборонців Маріуполя та де вони перебувають. Focus. 2024. URL:

<https://focus.ua/uk/politics/645675-2-roki-pislya-azovstali-yaka-dolya-polonenih-oboronciv-mariupolya-ta-de-voni-perebuvayut>

45. Муріна Ю. «3 роки полону - це постійна боротьба за повернення»: історії рідних захисників Маріуполя. 24 канал. 2025. URL: https://24tv.ua/3-roki-polonu-zahisnikiv-mariupolya-rozmova-ridnimi-biytsiv-azovu_n2826143

46. Пирлик Г. Три роки неволі. Сотні бійців «Азову» - досі в полоні. Як росія ускладнює їхній обмін? Радіо Свобода. 2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-mariupol-azovstal-polon-sotni-azovciv-chekayut-obminu/33415301.html>

47. Терюханова М. Скільки азовців у полоні та що відомо про останній обмін. Факти. 2025. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250526-skilky-azovcziv-u-poloni-ta-shho-vidomo-pro-ostannij-obmin/>

48. Туреччина завершує та виграє. Чому Ердоган повернув командирів «Азову» та впустив до НАТО Швецію. Focus. 2023. URL: <https://focus.ua/uk/politics/578207-turechchina-zavershuye-ta-vigraye-chomu-erdogan-povernuv-komandiriv-azovu-ta-vpustiv-do-nato-shveciyu>